

1945—1975

РХІВН УКРАЇНИ

1975 2

Архів України

ОРГАН ГОЛОВНОГО АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

№ 2 (130) 1975

Березень—квітень

Виходить раз на два місяці

4729/4
Радянський народ і його доблесні Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії завдали нищівної поразки гітлерівській Німеччині і її сателітам, відстояли свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни, здійснили велику визвольну місію, з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок.

Із постанови ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». («Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.).

З М І С Т

ДО 30-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ
ВІЙНІ 1941—1945 рр.

В. М. Нем'ятий. Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні	3
О. Г. Мітюков. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)	9
Л. В. Яковлева. Трудящі Радянської України — фронту	19
Г. С. Пшеничний. Сторінки фотолітопису Великої Вітчизняної війни (За матеріалами ЦДАКФФД УРСР)	24
Г. В. Портнов. Спогади учасників оборонних боїв на Південно-Західному фронті як історичне джерело	32

* * *

Нагороди архівістам	39
В. П. Боднар, А. В. Кентій. Обговорення завдань завершального року п'ятирічки	40
А. Г. Сісецький, С. К. Кукреш. Науково-практична конференція архівістів Української РСР	47
П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг). Кривому Рогу — 200 років (Про заснування і розвиток міста та Криворізького залізничного басейну)	58

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

Ю. А. Барштейн. Ювілейні і пам'ятні настільні медалі, присвячені подвигу народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.	65
М. Ф. Котляр. «Совита» лічба грошей за джерелами Лівобережної України XVII—XVIII ст.	75

ОБМІН ДОСВІДОМ

А. М. Аксьонов. Підсумки огляду стану діловодства та архівів в установах і організаціях культури Української РСР	79
--	----

ДІЛОВОДСТВО

М. І. Блиновський, Г. Я. Ковтун. Впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію в Держплані УРСР	81
--	----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Г. Сарбей. Прижизненные издания и публикации произведений К. Маркса и Ф. Энгельса. Библиографический указатель. Часть 1, 1837—1864, август 1864 г.	85
М. В. Знаменська. Пролетарский интернационализм — наше знамя. Документы и материалы об участии трудящихся Донбасса в укреплении интернациональных связей Советского Союза с народами зарубежных стран (1917—1974 гг.)	86
М. Н. Лещенко, Д. І. Мишко. Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849 рр.). Документи і матеріали	89

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

З. С. У ЦЕПК Головархіву УРСР	92
А. П. Неільчук (Донецьк). Дводенний семінар-практикум завідуючих міськрайдержархівами Донецької області	92
М. Г. Вавричин (Львів). Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР в м. Львові	93
Т. А. Карасьова. Виставка документів і матеріалів, присвячена 70-річчю від дня народження Ванди Василівської	94
Семен Данилович Пількевич	96

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

О. Г. Мітюков (головний редактор), Н. Ф. Врадій, Л. З. Гісцова, П. С. Гончарук (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. О. Місерман, Б. Д. Нененко, М. Г. Савченко, З. О. Сендик, А. Г. Сісецький, І. С. Слабеев, В. М. Солонинко (відповідальний секретар), В. І. Стрельський.

Адреса редакції: 252601, Київ-110, МСП, Солом'янська, 24.

Телефони: 76-81-33, 71-97-64, 71-97-63.

© Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975 р.

БФ 10073. Підписано до друку 15.IV 1975 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. арк. 6. Умовн. друк. арк. 9,6. Обл.-вид. арк. 9,8. Тираж 19550. Зам. К-30. Ціна 30 коп.

Друкарня видавництва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

ДО 30-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941—1945 рр.

ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

В. М. НЕМ'ЯТИЙ

У травні 1975 р. трудящі нашої країни і все прогресивне людство урочисто відзначатимуть 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Це всенародне свято є одним із найдорожчих і хвилюючих, бо знаменує собою видатну і незабутню віху в історії людства після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Війна, нав'язана Радянському Союзу гітлерівським фашизмом, була найбільшим озброєним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму та одним з найтяжчих випробувань, коли-небудь перенесених нашою Батьківщиною. «В цій війні вирішувалася доля першої в світі соціалістичної держави, майбутнє світової цивілізації, прогресу і демократії»¹.

У небачених за розмірами кровопролитних боях на радянській землі вирішувались долі світу. У всенародній священній війні проти гітлерівської Німеччини та її сателітів радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії відстояли свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, здійснили велику визвольну місію, з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок. «Не померкне у віках визвольний подвиг нашого народу у Великій Вітчизняній війні,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— коли перемога, завойована ціною життя мільйонів радянських людей, врятувала багато країн від фашистського поневолення»².

Ось чому день 9 Травня 1945 р. назавжди залишиться в пам'яті народів, він увійшов в історію, як світле Свято Перемоги соціалізму і прогресу над фашистським мракобіссям.

1418 вогняних днів і ночей продовжувалась безприкладна битва двох протилежних систем. Як відомо, до моменту нападу на СРСР гітлерівська Німеччина мала повністю мобілізовану армію, яка перевершувала радянські Збройні Сили чисельністю у 1,8 раза, бойовими літаками нових типів — у 3,2, середніми і важкими танками — в 1,5 раза³. До того ж фашистський вермахт мав майже двохрічний досвід бойових дій на Заході. Використовуючи раптовість нападу і велику перевагу в силах на вибраних ними стратегічних напрямках, фашистські війська просуvalись у глибину нашої території, рвалися до життєво важливих центрів країни.

¹ Із постанови ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». — «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 115.

³ Див.: А. А. Гречко. Всемирно-историческая победа советского народа. 1941—1945 гг. Материалы научной конференции, посвященной 25-летию победы над фашистской Германией. М., 1971, стор. 21.

З болем у серцях залишали радянські воїни рідні міста і села, невдачі військ тяжко переживала вся країна. Та неймовірні труднощі не зламали бойового духу наших бійців, не похитнули стійкість народу, його безмежну віру в перемогу, у невичерпні можливості соціалістичного ладу, в мудрість ленінської партії, що стала на чолі всенародної боротьби з фашистськими загарбниками.

Стратегічні плани гітлерівців на блискавичний виграш воєнної кампанії у війні з Радянським Союзом були зруйновані безмежним героїзмом і безприкладною мужністю захисників Бреста, Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Смоленська, день від дня наростаючим по всьому фронту опором наших Збройних Сил. Уже протягом перших 53 днів війська Німеччини втратили більше солдатів та офіцерів, ніж за всі попередні кампанії другої світової війни⁴.

Вирішальною подією першого періоду війни стала історична битва під Москвою, у якій було знекровлене, а потім і розтрощене головне ударне угруповання ворога. Перед усім світом була розвінчана легенда про непереможність фашистської Німеччини. Розгром гітлерівців під Москвою поховав авантюристичний план «бліцкрига» та знаменував початок корінного перелому не тільки у ході Великої Вітчизняної, але й усієї другої світової війни.

Навесні — влітку 1942 р. ворогові знову вдалось захопити стратегічну ініціативу, але вже тільки на одному південному крилі фронту. В битві на Волзі, під стінами легендарного Сталінграда, кидаючи у бої все нові й нові дивізії, фашистські загарбники втратили вбитими, пораненими і полоненими до 1,5 млн. солдатів і офіцерів — більше четвертої частини складу армій, що діяли на радянсько-німецькому фронті, до 3,5 тис. танків, понад 3 тис. бойових і транспортних літаків, більше 12 тис. гармат і мінометів, 75 тис. автомашин та ін.⁵ У ході боротьби проти фашистів Сталінградська битва внесла величезний вклад у досягнення корінного перелому. Всьому світові стало зрозуміло, що Радянський Союз, його героїчна Червона Армія здатні власними силами здійснити грандіозну історичну місію — розтрощити фашизм.

У величезній битві на Орловсько-Курській дузі влітку 1943 р., яка продовжувалася 50 днів, радянські війська зірвали останню спробу противника захопити ініціативу і змінити хід війни, знищивши 30 його дивізій, у тому числі ударні танкові сили.

В результаті цієї перемоги і наступного виходу Червоної Армії до Дніпра завершився корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни і другої світової війни.

Стратегічна ініціатива міцно і остаточно перейшла до рук Радянського Верховного Головнокомандування. Історія не знала подібних прикладів, коли такий несприятливий на початку війни розвиток подій рішуче і круто змінено, а ворог, який мав досить значні успіхи, опинився перед неминучою катастрофою.

Блискучі перемоги радянських військ у 1944 р. ознаменувалися повним вигнанням окупантів з нашої землі. Зимою 1945 р. війна перейшла на територію Німеччини. Завершальною операцією Великої Вітчизняної війни явилася битва за Берлін. У цій операції радянські війська здобули повну перемогу над фашистською Німеччиною і оволоділи її столицею — Берліном. Було розгромлено до 90 німецьких дивізій, взято в полон майже 480 тис. солдатів і офіцерів, захоплено понад 480 тис. танків і самохідних гармат, 4,5 тис. літаків, понад 10,9 тис. гар-

⁴ Див.: Г. А. Деборин, В. С. Тельпуховский. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. М., 1970, стор. 75.

⁵ Див.: А. М. Самсонов. Сталинградская битва. Изд. 2., дополн. и переработ. Л., 1968, стор. 518.

мат і мінометів⁶. 8 травня 1945 р. фашистська Німеччина беззастережно капітулювала і Прапор Перемоги, піднятий радянськими воїнами над рейхстагом, символізував завершення важкої кровопролитної боротьби, яку радянський народ і його Збройні Сили вели в ім'я свободи, честі і незалежності своєї соціалістичної Батьківщини.

У чому ж полягає всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.? Перш за все у тому, що радянський народ витримав найважче воєнне випробування, що загрожувало йому поневоленням, відстояв свою соціалістичну державу — оплот трудящих і експлуатованих мас усієї земної кулі. Радянських людей надихали ідеї великого Леніна, його незабутні слова про героїв Жовтня: «...Дамо собі клятву іти по їх слідах, наслідувати їх безстрашність, їх героїзм. Нехай їх лозунг стане лозунгом нашим... Цей лозунг — «перемога або смерть»⁷.

Ідеї захисту завоювання революції й соціалізму, благородна мета врятування соціалістичної Вітчизни запалювала радянський народ на ратні та трудові подвиги.

Безприкладний героїзм найширших народних мас став однією з важливих характерних особливостей Великої Вітчизняної війни, повсякденною справою не окремих осіб, і навіть не тисяч або десятків тисяч, а багатьох мільйонів людей — вчорашніх токарів і гірників, інженерів і вчителів, землеробів і лісорубів. Його джерелом явився новий суспільний лад, який виховав у людях вірність народу, твердість духу і непохитність у боротьбі за свободу й незалежність соціалістичної Батьківщини.

Безсмертний подвиг гвардії рядового О. Матросова, який грудьми закрив амбразуру ворожого дзоту, повторили 200 радянських воїнів; 327 вогняних таранів, подібно М. Гастелло, здійснили радянські льотчики, які кинулися разом з палаючими машинами на зосередження ворожих військ. У літопис війни навіки увійшли імена 2456 повних кавалерів ордена Слави, 11603 воїнів — Героїв Радянського Союзу. Понад 7 млн. радянських людей нагороджені орденами й медалями за доблесний труд.

«Героїчний подвиг радянських людей знову показав усьому світові: немає на світі таких сил, які б могли перемогти народ, визволений від гніту капіталу, немає таких сил, які б могли повалити створений цим народом рідний йому суспільний лад — соціалізм!»⁸

Бути чи не бути першій в світі країні соціалізму — від наслідку цієї історичної битви з лютим ворогом соціалістичної держави залежала доля радянського народу. Своєю героїчною боротьбою з німецьким фашизмом і японським мілітаризмом в 1941—1945 рр. наш народ здійснив «подвиг, рівного якому ще не знала історія»⁹.

Радянський народ своєю відданістю ідеям комунізму і непохитною стійкістю у цій війні продемонстрував величезне значення соціалістичних перетворень і вказав мільйонам людей вихід із тупика капіталістичних протиріч.

Увесь світ переконався в тому, що основою непохитної могутності Радянської держави став непорушний союз робітничого класу і трудового селянства, нерозривна дружба багатонаціонального радянського народу.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні з усією переконливістю продемонструвала незаперечну перевагу соціалістичної

⁶ Див.: Ф. Д. Вороб'єв, И. В. Парот'кин, А. Н. Шиманский. Последний штурм (Берлинская операция 1945 г.). М., 1970, стор. 4.

⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 37, стор. 164.

⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 88.

⁹ Із постанови ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». — «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

системи господарювання над капіталістичною. Той факт, що фашистська Німеччина, яка була однією з найрозвинутіших в економічному відношенні капіталістичних держав і мала величезний воєнно-економічний потенціал за рахунок грабежів окупованих країн, і яка завчасно підготувалася до збройної агресії, зазнала у війні з Радянським Союзом нищівної поразки, дає можливість зробити висновок про те, що соціалістична система господарства, яка є новим, вищим ступенем економічного розвитку суспільства, здатна витримати найсуворіші воєнні випробування й забезпечити розгром агресора. Так, вже у тяжкому 1942 р. радянська промисловість виготовляла щомісячно для армії в середньому по 2120 літаків, 2060 танків, у той час як німецька економіка поставляла відповідно 1200 і 775¹⁰.

Минула війна показала, що соціалістична ідеологія являється найпередовішою, найпрогресивнішою. Фашизм був розгромлений не тільки завдяки військовій техніці, але й за допомогою нашої ідейної зброї — марксизму-ленінізму, високої політичної свідомості мас.

«В усякій війні,— говорив В. І. Ленін,— перемога кінець кінцем зумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров. Переконавання в справедливості війни, усвідомлення в необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносить дух солдатів, і змушує їх зносити нечувані тяготи»¹¹.

Таким чином, перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні явилася торжеством народженого Жовтнем нового суспільного і державного ладу, соціалістичної економіки, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР.

Дії всіх факторів, що визначали переможність боротьби з фашистськими загарбниками, направляла ленінська Комуністична партія. Вона з честю виконала свій обов'язок перед народом, бо в своїй діяльності керувалася вченням марксизму-ленінізму, вела політику всенародного захисту Радянської Вітчизни. Ця політика ґрунтувалася на всесторонньому використанні історичних переваг соціалізму над капіталізмом.

Своїм особистим прикладом, героїзмом і мужністю комуністи піднімали бойовий дух мас, вели їх на подвиги, вселяли тверду віру в повну перемогу над ворогом. У роки війни незмірно зріс авторитет партії, ще тісніше згуртувались її ряди, міцніше стала єдність партії і народу.

Тисячі й тисячі кращих представників всіх соціальних верств радянського суспільства, всіх народів нашої країни намагались організаційно закріпити свою ідейну спорідненість з партією Леніна, стати активними борцями за її велику справу. Всього з 1 липня 1941 р. по 1 липня 1945 р. кандидатами в члени партії стало 5,1 млн. чоловік, ряди членів партії поповнили 3,3 млн. чоловік¹².

Всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні полягає також у тому, що в найжорстокішому зіткненні з фашизмом, радянський народ, керований Комуністичною партією, не тільки відстояв свою свободу і незалежність, а й вніс величезний вклад у визволення від іноземного рабства багато народів світу.

Розгром німецького фашизму і японського мілітаризму привів до падіння реакційних режимів у ряді держав Європи і Азії, створив сприятливу обстановку для боротьби трудящих мас за соціалізм. У результаті успішного здійснення революцій у ряді європейських і азіатських країн, виникла світова соціалістична система, поглибилась загальна криза капіталізму, прискорився розвиток світового революційного процесу.

¹⁰ Див.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 6, М., 1965, стор. 52.

¹¹ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 41, стор. 113.

¹² Див.: История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1. М., 1970, стор. 370.

Широко розгорнулась національно-визвольна боротьба народів колоніальних і залежних країн, яка привела до розпаду колоніальних імперій. Перемога над фашизмом сприяла росту класової свідомості трудящих капіталістичних країн, викликала небувалий підйом міжнародного комуністичного руху, який перетворився у найвпливовішу політичну силу сучасності.

Радянський Союз виніс важку і затяжну війну. Міста і села на величезних просторах країни лежали в руїнах. Фашистські варвари зруйнували і спалили 1710 міст і понад 70 тис. селищ та сіл; пограбували і знищили десятки тисяч промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, перетворили в руїни первенці п'ятирічок, гордість нашого народу — Дніпрогес, заводи «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Ростсільмаш», Сталінградський і Харківський тракторні заводи. Вся індустрія Півдня фактично була знищена. Загальна сума збитків народному господарству і окремим громадянам складала 679 млрд. крб. Країна втратила майже третину національного багатства¹³.

Жодній державі ні в другій світовій війні, ні в попередніх війнах не було завдано таких збитків.

Вороги соціалізму тишили себе ілюзіями, що Радянський Союз довгий час не зможе справитись з розрухою. Буржуазні політики і економісти визначали цей строк десятками років. Вони пророкували, що, в результаті величезних зруйнувань СРСР може перетворитися в одну з самих слабких країн і буде списаний з рахунку як велика світова держава. Але імперіалісти помилились і на цей раз. «Вони не врахували головного — природи Радянської держави, внутрішніх сил соціалістичного ладу, величі духу радянського народу, його відданості ідеалам комунізму»¹⁴. Під керівництвом Комуністичної партії радянські люди розгорнули широке мирне будівництво, проявляючи мужність і самовідданість, як і в роки воєнних випробувань. Уже в 1948 р. був досягнутий довоєнний рівень промислового виробництва.

У післявоєнний період радянський народ, опираючись на переваги соціалістичної суспільної системи, досягнення науки і техніки, добився небувалого підйому економічного і соціального розвитку країни. Самовідданою працею радянських людей побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. Значним кроком на шляху будівництва комунізму, його матеріально-технічної бази, зміцненні економічної та оборонної могутності країни є здійснення рішень XXIV з'їзду КПРС і планів дев'ятої п'ятирічки. Зросло виробництво основних видів промислової продукції. В 1945 р. в СРСР виплавлено чавуну 8,8 млн. т, а в 1974 р. — 99,9 млн. т, до війни виплавлялося сталі 12,3 млн. т, а в 1974 р. — 136 млн. т. Видобуток вугілля за цей час збільшився в 4,7 раза. До війни майже не видобувався природний газ, а в минулому році наша країна одержала його 261 млрд. м³¹⁵.

У результаті послідовного проведення аграрної політики партії, основи якої на сучасному етапі заклав березневий Пленум ЦК КПРС (1965 р.), сільське господарство впевнено перетворюється у високорозвинутий сектор соціалістичної економіки. Зміцнилась матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, збільшилось виробництво продуктів землеробства і тваринництва. Трудящі Радянської України вносять свій гідний вклад у загальнонародну справу підйому сільського господарства. Ось уже два роки підряд трудівники села вносять у засіки держави по 1 млрд. пудів хліба.

¹³ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 653.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. І. К., стор. 136.

¹⁵ Див.: Об итогах выполнения Государственного плана развития народного хозяйства СССР. Сообщение ЦСУ СССР. — «Правда», 25 січня 1975 р.

«Головний політичний підсумок минулого чотирьохліття полягає в тому, — відзначається у Зверненні Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, — що забезпечено динамічний розвиток народного господарства в цілому, зроблено великий крок вперед у створенні матеріально-технічної бази комунізму»¹⁶.

Успішно здійснюється вироблена XXIV з'їздом КПРС соціально-економічна програма: Підвищилась заробітна плата робітників і службовців, оплата праці колгоспників. Понад 30 мільйонам чоловік підвищені пенсії і стипендії, введена виплата допомоги на дітей малозабезпечених сімей. З початку п'ятирічки 45 мільйонам чоловік покращені житлові умови.

У всьому цьому — підсумок натхненної праці героїчного робітничого класу, славного колгоспного селянства, народної інтелігенції, радянських жінок і молоді, трудящих усіх національностей СРСР, висока свідомість, полум'яний патріотизм і вірність ідеалам комунізму, в ім'я торжества яких у роки Великої Вітчизняної війни з безприкладною мужністю боролися мільйони радянських людей.

Здійснення планів комуністичного будівництва нерозривно зв'язане з збереженням і зміцненням миру. В ім'я цієї благородної й гуманної цілі, що відповідає інтересам і сподіванням усього людства, наша партія і Радянська держава невпинно і наполегливо добивається перетворення в життя Програми миру, висунутої XXIV з'їздом КПРС. Проходить поворот від «холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості, до широкого співробітництва на основі принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Підтвердженням цих змін — оздоровлення обстановки в Європі, політичне закріплення підсумків другої світової війни і післявоєнного розвитку.

«Разом з тим, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — не можна забувати про те, що природа імперіалізму не змінилася, що сили реакції і агресії не склали зброї...»¹⁷. Свято пам'ятаючи заповіт В. І. Леніна про те, що «...першою заповіддю нашої політики, першим уроком, ... який повинні засвоїти всі робітники і селяни, це — бути насторожі...»¹⁸. Комуністична партія і Радянський уряд постійно турбуються про зміцнення оборонної могутності соціалістичної Вітчизни, вдосконалення бойової й політичної підготовки особового складу Збройних Сил, роблять усе для того, щоб надійно захищати мирну працю і безпеку країни. Необхідність і правильність такого курсу підтверджують уроки минулої війни.

Йдучи назустріч всенародному святу трудящих Радянського Союзу, інтернаціональному святу всіх прогресивних сил — 30-річчю Перемоги над фашистськими загарбниками, борючись за успішне здійснення рішень XXIV з'їзду КПРС, дострокове виконання і перевиконання планів 1975 р. і дев'ятої п'ятирічки в цілому, радянські люди повністю схвалюють і активно підтримують внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії, багатогранну і цілеспрямовану діяльність Центрального Комітету, його Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК тов. Л. І. Брежнєвим.

В єдності партії і народу — джерело нашої сили, основа всіх наших перемог.

¹⁶ «Радянська Україна», 4 січня 1975 р.

¹⁷ «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

¹⁸ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 44, стор. 284.

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

О. Г. МІТЮКОВ

Віроломний напад гітлерівської Німеччини на нашу країну перервав мирну працю радянських людей. Усвідомлюючи загрозу поневолення країни фашизмом, радянський народ, керований Комуністичною партією, одностайно піднявся на ратні і трудові подвиги. На заклик партії наша країна перетворювалася в єдиний бойовий табір. Програмою мобілізації сил нашого народу на боротьбу з ворогом стала Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.¹

Вимогам воєнного часу підпорядковувалась і вся діяльність архівних установ республіки, основним і найвідповідальнішим завданням яких була евакуація в східні райони країни найцінніших документів Державного архівного фонду СРСР. Здійснення цих заходів стало можливим завдяки тому, що в планах евакуації поряд з перебазуванням у глиб країни з прифронтової смуги населення, промислових підприємств, наукових і учбових закладів передбачалося вивезти й культурні цінності, в тому числі й архіви.

Згідно з вказівками НКВС СРСР евакуації підлягали документи центральних, обласних державних архівів та їх філіалів, районних і міських архівів, що мали політичне, оборонне і наукове значення, описи архівних матеріалів, картотеки і документація по обліку фондів. 5 липня 1941 р. Архівне управління НКВС УРСР спеціальним об'їзником встановило порядок евакуації архівних матеріалів з областей², яка мала здійснюватися під безпосереднім керівництвом обласних управлінь НКВС. До оперативних груп УНКВС для вирішення питань евакуації включалися працівники архівних установ.

Найцінніші документи та науково-довідковий апарат державних архівів м. Києва — Центрального архіву давніх актів, Центрального кінофотоархіву, Київського обласного державного архіву — переміщувались у м. Харків. Уже на початку липня туди було перевезено 4 вагони цих документів. До Харкова перебазувалось і Архівне управління НКВС УРСР³.

У зв'язку з наближенням лінії фронту 5 вересня 1941 р. НКВС СРСР поставив питання перед головою Комітету по евакуації при РНК СРСР М. М. Шверником про евакуацію центральних державних архівів УРСР у глиб країни також із Харкова, де була зосереджена більшість їх фондів. 10 вересня 1941 р. М. М. Шверник дав розпорядження Народному Комісаріату шляхів сполучення СРСР про виділення у другій декаді вересня 1941 р. НКВС УРСР 25 вагонів для евакуації архівних матеріалів з Харкова у східні райони країни⁴. 28 вересня 1941 р. основні документи центральних державних архівів республіки були відправлені з Харкова до м. Златоуста Челябінської області. Туди ж переїхало й Архівне управління НКВС УРСР⁵.

Одночасно евакуювалися у глиб країни й обласні державні архіви та їх філіали. У липні 1941 р. були відправлені в міста Сталінград і Уральськ 4 вагони документів Одеського обласного державно-

¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. Вид. 4-е, доповн. К., 1972, стор. 476.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2314, арк. 11.

³ Там же, арк. 15.

⁴ Там же, спр. 2131, арк. 26.

⁵ Там же, арк. 115.

го архіву. До Уральська перебазувалися й документи Ізмаїльського, Миколаївського облдержархіву та його філіалу в м. Херсоні. Протягом липня була здійснена евакуація в м. Балашов документів Дніпропетровського, Кіровоградського, Полтавського і частково Сталінського облдержархівів; у м. Ульяновськ — Чернігівського облдержархіву; у м. Актюбінськ — Тернопільського, Ворошиловградського облдержархіву та його філіалу у м. Старобільську; на ст. Алга Актюбінської області — Сталінського, Сумського облдержархіву та його філіалу в м. Глухові; в м. Акмолінськ — Вінницького облдержархіву; в м. Омськ — філіалу Сталінського облдержархіву в м. Маріуполі, в м. Ката-Курган Самаркандської області — документів філіалу Харківського облдержархіву в м. Куп'янську та ін. До середини серпня 1941 р. у глиб країни було евакуйовано матеріали облдержархівів з 18 областей УРСР⁶.

Одночасно перевозилися у східні райони країни документи наркоматів і центральних установ УРСР. Усі документи відомств, що не мали наукового і довідкового значення, знищувалися.

Евакуація архівних матеріалів здійснювалася в складних умовах. Із сотень тисяч справ документів, які зберігалися в кожному з державних архівів, необхідно було в стислі строки відібрати найважливіші і, по можливості не порушуючи їх систематизації, відвантажити у наданий залізничний транспорт. Цю копітку і фізично важку роботу виконували переважно жінки, літні чоловіки та інваліди, іноді під час бомбардувань і артилерійських обстрілів. Архівісти встановлювали цілодобове чергування у приміщеннях державних архівів, охороняючи документи від можливих пожеж. Нерідко співробітники архівних установ, особливо західних областей УРСР, у ході евакуації документів одними з останніх залишали місто, куди вдиралися гітлерівці.

Внаслідок евакуації документи, а також працівники державних архівів УРСР розмістилися у ряді міст Російської Федерації, Казахської РСР та Узбекикої РСР. Найбільше їх було зосереджено у м. Златоусті. Штат усіх евакогруп держархівів УРСР у 1942 р. становив 79 чол.⁷ Головне архівне управління НКВС СРСР зобов'язало архівні установи тилових районів вжити заходів щодо забезпечення розміщення і організації роботи евакуйованих архівів. З увагою ставилися до потреб працівників архівних установ УРСР і партійні та радянські місцеві органи. Так, у м. Златоусті для центральних державних архівів УРСР було відведено двоповерхове приміщення краєзнавчого музею. 4 листопада 1941 р. виконком Златоустівської міськради прийняв спеціальну ухвалу про забезпечення паливом архівних установ з України, розміщених у місті⁸.

Усього з території Української РСР було евакуйовано матеріали 37 центральних і обласних державних архівів та їх філіалів з 19 областей обсягом 6500 фондів (1,5 млн. справ). Для їх перевезення було надано 60 залізничних вагонів. Повністю були евакуйовані Центральний архів революції (284 фонди, 70 840 справ), 1892 фонди (267 989 справ) Центрального державного історичного архіву, в тому числі такі фонди, як ВУЦВК, РНК УРСР, ВРНГ УРСР, наркоматів і центральних установ республіки; 26 фондів (121 397 справ) Центрального архіву давніх актів у Харкові, 89 фондів (33 232 справи) Центрального архіву праці, унікальні документи Центрального архіву давніх актів у Києві, обліково-довідковий апарат більшості державних архівів УРСР⁹.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2314, арк. 45—50; спр. 2335, арк. 15—22.

⁷ Там же, спр. 2335, арк. 80.

⁸ Там же, спр. 2317, арк. 7.

⁹ Там же, спр. 2568, арк. 9; спр. 2335, арк. 15—22.

Разом з тим у складних умовах воєнного часу евакуація у східні райони країни всіх документів держархівів УРСР була практично неможливою. У зв'язку з тимчасовим залишенням радянськими військами України більшість документів лишилась на території, окупованій ворогом. За винятком невеликої кількості матеріалів оперативного значення, повністю залишилися на місцях документи Волинського, Житомирського, Ровенського, Станіславського, Дрогобицького облдержархівів¹⁰. Щоб не дати можливості ворогові скористатися з них, працівники архівних установ приховували або знищували обліково-довідковий апарат і поточне діловодство архівів.

Грабіжницька політика фашистської Німеччини щодо історико-культурних цінностей на тимчасово окупованій території нашої країни стосувалася й архівних матеріалів. У спеціальному наказі від 1 березня 1942 р. про функції оперативного штабу рейхсміністра окупованих областей вказувалося на необхідність перевірки бібліотек і архівів та конфіскації їхніх матеріалів «для виконання завдань національно-соціалістичної партії в галузі ідеології і для дальшого їх використання у науково-дослідній роботі вищих шкіл»¹¹.

«Хазяювання» гітлерівських фашистів завдало непоправних втрат державним і відомчим архівам Української РСР. Відступаючи під ударами Червоної Армії, фашистські загарбники всупереч існуючим міжнародним правовим нормам здійснювали масове знищення документів державних архівів УРСР. У вересні 1943 р. генеральний комісар Дніпропетровського округу віддав розпорядження про знищення майна архівів і музеїв м. Дніпропетровська. Аналогічні накази та розпорядження давало військове командування вермахту і окупаційна адміністрація в інших містах. У Києві, зокрема, документи обласного державного архіву, що зберігалися у Києво-Печерській лаврі, були використані для будівництва укріплень і опалювання бліндажів. За даними, наведеними у виступі керівника радянської делегації М. Р. Прокопенка на VI Міжнародній конференції «Круглого стола архівів», що відбулася у травні 1961 р. у Варшаві, при обговоренні питання «Архіви і міжнародне право», з 30 млн. справ, що зберігалися в центральних, обласних державних архівах республіки та їх філіалах напередодні війни, гітлерівці знищили 18 млн. справ. А разом з відомчими, районними та міськими архівами втрапи Державного архівного фонду СРСР на Україні становили 46 млн. справ¹².

Фашистські загарбники пограбували фонди центральних архівів давніх актів у містах Києві, Харкові та Львові, Центрального фотокіноархіву, Київського і Харківського військово-історичних архівів, усіх без винятку обласних державних архівів Української РСР. Серед вивезених документів були актові книги за 1519—1836 рр., 429 книг Генерального опису Малоросії XVIII ст., колекція документів Товариства Нестора-літописця за 1502—1806 рр., документи Києво-Печерської лаври за 1632—1791 рр., Київської губернської канцелярії за 1708—1781 рр., пергаментні грамоти за 1233—1796 рр. та Йосифінська метрика за 1784—1789 рр. з Львівського центрального архіву, давніх актів, 100 тис. негативів і позитивів фотодокументів з Центрального фотокіноархіву¹³.

З Львівського облдержархіву вивезли документи фонду Галицького намісництва за 1772—1918 рр.; з Київського облдержархіву —

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2314, арк. 45—50.

¹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963, стор. 94.

¹² Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1961, № 5(49), стор. 32.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 3, спр. 55, арк. 135—144.

документи про введення на Україні магдебурзького права і матеріали періоду імперіалістичної війни 1914—1918 рр.; з Одеського облдержархіву — документи фондів новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, попечительського комітету про іноземних поселенців південного краю Росії та його контор; з Миколаївського облдержархіву — матеріали земських управ, волосних судів і сільських приказів з місцевостей, де проживали німецькі колоністи; з Тернопільського облдержархіву — документи фондів військового відділу воеводства, староства, корпусу прикордонної охорони, Почаївської лаври та багато інших.

У Харкові гітлерівці пограбували відомчі архіви провідних науково-дослідних установ республіки, а саме: Українського науково-дослідного інституту прикладної хімії, Українського науково-дослідного інституту металів, Науково-дослідного інституту геології Наркомосвіти УРСР, Українського науково-дослідного інституту епідеміології і мікробіології імені Мечникова¹⁴.

Успішні дії військ Південно-Західного і Південного фронтів наприкінці 1941 — на початку 1942 р. стримали наступ гітлерівських армій і змусили їх перейти до оборони. В результаті цього більша частина Ворошиловградської, а також окремі райони Харківської і Сталінської областей не були окуповані ворогом, в них продовжували функціонувати в умовах прифронтової смуги органи Радянської влади. На початку січня 1942 р. за вказівкою РНК УРСР і Управління державними архівами НКВС СРСР до Ворошиловграда була направлена оперативна група Управління державними архівами НКВС УРСР для організації роботи архівних установ¹⁵. Протягом короткого часу відновилася діяльність відділів держархівів УНКВС у Ворошиловградській, Харківській і Сталінській областях, Ворошиловградського облдержархіву, його філіалу у м. Старобільську, філіалу Харківського облдержархіву у м. Куп'янську; в більшості районів Ворошиловградської області розпочали роботу районні архіви.

Одним з важливих завдань оперативної групи НКВС УРСР та архівних установ у прифронтових районах було виявлення і збирання документів періоду Великої Вітчизняної війни. 16 лютого 1942 р. НКВС УРСР видав спеціальний циркуляр «Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників»¹⁶. Начальники управлінь НКВС і райвідділів НКВС були зобов'язані спільно з архівними установами забезпечити виявлення, концентрацію і охорону архівних документів, друкованих видань і періодичної преси, в яких відображена історія боротьби радянського народу проти фашистських загарбників. У місцевостях, визволених від окупантів, мали терміново організовуватися районні і міські архіви.

Продовження наступу фашистських армій на південному крилі радянсько-німецького фронту влітку 1942 р. примусило радянські війська залишити цю територію України. На початку липня 1942 р. оперативна група НКВС УРСР з м. Ворошиловграда перемістилася у м. Енгельс. На неї покладалося завдання продовжувати концентрацію документів періоду Великої Вітчизняної війни і забезпечити евакуацію у глибокі райони країни документів держархівів УРСР з міст Балашова і Сталінграда, які опинилися у смузі бойових дій. Протягом 1942 р. оперативна група зібрала 1761 примірник радянських газет, 9473 примірники брошур, листівок, журналів.

Робота державних архівів УРСР у східних районах країни буду-

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 3, спр. 55, арк. 135—144.

¹⁵ Там же, оп. 1, спр. 2319, арк. 28 к.

¹⁶ Там же, арк. 28 а.

валася згідно з наказом НКВС СРСР від 30 серпня 1941 р. «Про охорону державних архівів у воєнний час»¹⁷ та поточними директивами НКВС СРСР і НКВС УРСР. У жовтні 1941 р. Архівне управління НКВС УРСР було реорганізоване в Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР, чим підкреслювалася необхідність зосередження його основної уваги на забезпеченні збереженості архівних документів, евакуйованих на схід. Другим важливим завданням архівних установ у період війни стало використання документальних матеріалів в інтересах боротьби радянського народу проти фашистських загарбників.

Після розміщення і систематизації архівних матеріалів за фондами держархівів УРСР, що евакуювалися в східні райони країни, приступили до організації використання документів в оперативних, агітаційно-пропагандистських та наукових цілях. Воно здійснювалося, головним чином, у формі складання спеціальних довідників, картотек та історичних довідок, шляхом написання статей і популярних брошур, підготовки матеріалів для радіопередач і збірників документів, які на підставі архівних першоджерел викривали хижачке обличчя німецького імперіалізму, його страхітливе породження — фашизм, продажність і люту ненависть до українського народу фашистських наймитів — українських буржуазних націоналістів. Тільки в 1942 р. архівісти УРСР розробили з оперативною метою 571 фонд обсягом понад 96 тис. справ і 35 590 примірників газет; склали картотеку на 131 тис. тематичних карток. У періодичній пресі було вміщено 40 статей, підготовлено науково-популярні брошури «Герої боротьби за Жовтень», «Герої громадянської війни проти німецьких загарбників у 1918 р.» та ряд інших. Провадилася робота над збірниками документів: «Розгром німецьких окупантів на Україні в 1918 р.», «Перемога Радянської влади на Україні» (жовтень 1917 — січень 1918 р.), «Більшовицькі листівки в період громадянської війни на Україні»¹⁸.

У грудні 1942 р. у зв'язку з відзначенням 25-ї річниці утворення Української РСР за завданням ЦК КП(б)У працівники оперативної групи УДА НКВС, яка перебувала у м. Енгельс, були відряджені для читання доповідей про цю знаменну подію серед евакуйованих з України в Поволжя робітників, колгоспників і службовців¹⁹. Працівники інших евакогруп держархівів постійно виступали з лекціями і доповідями серед населення міст, в яких вони розміщувались. Широко використовувалися архівні матеріали і на документальних виставках. У 1942—1943 рр. у містах Златоусті і Шадринську було підготовлено виставки, присвячені 25-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 40-річчю II з'їзду РСДРП, 25-річчю ленінського Декрету про реорганізацію і централізацію архівної справи²⁰.

У 1943 р. евакогрупи держархівів УРСР у зв'язку з початком визволення території України від фашистських окупантів приступили до виявлення документів народногосподарського значення. З цією метою у м. Златоусті, зокрема, переглянули фонди Держплану і ВРНГ УРСР, уповноваженого Наркомважпрому СРСР при РНК УРСР та склали картотеку на документи про гідрологію і гідротехнічні споруди на р. Дніпро, про вугільну промисловість тощо. Ця робота продовжувалася і в наступному році до реєвакуації держархівів на Україну.

Розгром гітлерівських військ під Сталінградом став поворотним

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2318, арк. 20.

¹⁸ Там же, спр. 2335, арк. 83—85.

¹⁹ П. П. Гудзенко. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни. — Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1958, № 2 (32), стор. 33.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2334, арк. 8; спр. 2443, арк. 10.

пунктом у ході Великої Вітчизняної війни, відкрив яскраву сторінку переможних наступальних операцій Червоної Армії. Почалося визволення території Української РСР. Вже взимку 1942/1943 рр. Червона Армія звільнила значну частину Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей. На визволеній від ворога території республіки відновлювали свою діяльність органи Радянської влади. Одночасно відновлювали свою роботу й архівні установи.

Питання відбудови мережі архівних установ республіки на звільненій від ворога території було обговорено 29—30 грудня 1942 р. у м. Златоусті на нараді керівників евакогруп держархівів УРСР та начальників центральних державних архівів УРСР. Відповідальні працівники УДА НКВС УРСР П. П. Гудзенко, Г. С. Пшеничний були включені до складу оперативної групи НКВС УРСР, яка наприкінці січня 1943 р. прибула в райцентр Мілове Ворошиловградської області, де й розпочала свою роботу. 1 лютого 1943 р. почав функціонувати Міловський районний архів. У лютому — березні відновилася діяльність Ворошиловградського облдержархіву, його філіалу у м. Старобільську, райархівів у Старобільському, Сватівському, Біловодському, Новоайдарському та Євсугівському районах області. Оперативна група УДА НКВС УРСР організувала також діяльність Куп'янського та Шевченківського районних архівів Харківської області. Відновлення їх роботи проходило в складних умовах: більшість приміщень архівів була зруйнована або вимагала капітального ремонту, обладнання і меблі були розграбовані окупантами. Значні труднощі виникали з підбором кадрів²¹.

23 квітня 1943 р. НКВС УРСР затвердив «Інструкцію про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, визволених від німецько-фашистських окупантів»²². У ній на основі набутого досвіду визначалися основні завдання відбудови архівного господарства республіки: відновлення діяльності відділів держархівів УНКВС областей, обласних архівів та їх філіалів, міських і районних архівів; виявлення і концентрація документів періоду Великої Вітчизняної війни, організація використання архівних матеріалів в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях; збирання матеріалів про звірства і злочини гітлерівських фашистів та подання допомоги місцевим комісіям у складанні відповідних актів.

Успішні наступальні дії радянських військ влітку та восени 1943 р. і визволення внаслідок цього Харківської, Сумської, Чернігівської, Полтавської, Ворошиловградської, Сталінської, Запорізької, а також частково Дніпропетровської, Миколаївської і Кіровоградської областей створили сприятливі умови для відновлення на цій території мережі архівних установ. Так, уже 23 серпня 1943 р. до Харкова прибула оперативна група УДА НКВС УРСР. До 15 вересня її працівники обстежили стан уцілілих приміщень центральних і Харківського обласного державних архівів, організували їх ремонт і охорону, сконцентрували документи колишніх окупаційних установ, відновили діяльність Відділу держархівів УНКВС, обласного і 10 районних державних архівів. Тоді ж у Харкові були сформовані оперативні групи УДА НКВС УРСР для відновлення діяльності архівних установ в інших областях республіки. Разом з частинами Червоної Армії працівники оперативних груп прибули 3 вересня у Суми, 8-го — Сталіно, 25-го — Полтаву, 27-го — Чернігів, 30-го — Бровари Київської області, а 6 листопада в столицю Української РСР — м. Київ.

Серед заходів щодо відбудови архівного господарства на визволе-

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2335, арк. 2—6.

²² Там же, спр. 2768, арк. 8.

ній території республіки найважливіше значення мали організація охорони приміщень архівів, виявлення і концентрація документальних матеріалів, у тому числі й тих, що відклалися в діяльності установ, організацій і підприємств, які діяли на тимчасово окупованій території республіки. 12 серпня 1943 р. НКВС УРСР видав спеціальний наказ «Про збирання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни в районах УРСР, визволених від німецько-фашистських загарбників»²³. З цією ж метою у вересні — листопаді відповідні рішення були ухвалені виконавчими комітетами Харківської, Київської, Дніпропетровської, Сталінської, Сумської, Чернігівської, Ворошиловградської і Запорізької обласних Рад депутатів трудящих. Тільки в м. Києві з 6 листопада до 6 грудня 1943 р. було зібрано 70 архівних фондів обсягом понад 20 тис. справ, 8 тис. фотонегативів, 15 хронікально-документальних фільмів. Всього протягом 1943 р. на визволеній території архівні установи УРСР сконцентрували 968 фондів обсягом 60 419 справ документів періоду Великої Вітчизняної війни²⁴.

Важливу роль у забезпеченні збереженості архівних документів на території республіки в умовах воєнних дій відіграли заходи, здійснені командуванням Червоної Армії. 28 серпня 1943 р. Військова рада Степового фронту, а 8 вересня 1943 р. штаб Воронезького фронту дали вказівки командирам військових частин, начальникам і комендантам гарнізонів брати під охорону документи і приміщення державних архівів на території, що визволялася від окупантів, всіляко оберігати архівні матеріали від пошкодження²⁵. Пройнятий турботою про збереження історичних джерел був і відповідний наказ заступника народного комісара оборони СРСР Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського від 12 грудня 1943 р.²⁶.

На початку другої половини листопада 1943 р. до м. Києва переїхало Управління державними архівами НКВС УРСР. Одним із відповідальних завдань архівного будівництва в цей період було відновлення діяльності центральних державних архівів республіки, реорганізація їх мережі відповідно до наказу НКВС УРСР від 24 червня 1941 р. Вже 1 грудня 1943 р. НКВС УРСР видає наказ²⁷, згідно з яким у Києві утворювалися Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР), Центральний державний історичний архів УРСР (ЦДІА УРСР), Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР (ЦДАКФФД УРСР); у Харкові — філіал ЦДАЖР УРСР та філіал ЦДІА УРСР, у Львові — філіал ЦДІА УРСР. Одночасно підлягали ліквідації в Харкові Центральний державний історичний архів і Центральний архів праці, фонди яких передавалися філіалу ЦДАЖР УРСР; Центральний архів революції, фонди якого передавалися ЦДІА УРСР; у Києві, Львові та Харкові — Центральні архіви давніх актів, документальні матеріали яких включалися до складу ЦДІА УРСР та його філіалів у Львові та Харкові. Матеріали військово-історичних архівів у Києві і Харкові, що ліквідовувалися, передавалися у військові відділи Київського і Харківського облдержархівів.

Остаточне вигнання восени 1944 р. окупантів за межі України створило сприятливі умови для посилення робіт по відбудові архівного господарства, яке здійснювалося в складних умовах. Як правило, не було жодного обласного, районного центру або міста, де б державні архіви зберігалися в такому стані, як до війни. Архівні ж матеріали, не

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 6, арк. 12.

²⁴ Там же, оп. 1, спр. 2443, арк. 3.

²⁵ Там же, спр. 2413, арк. 6.

²⁶ Там же, арк. 7.

²⁷ Там же, ф. 3665, оп. 1, спр. 6, арк. 8—9.

знищені загарбниками, здебільшого були перетворені на розсип, скинуті з стелажів, перемішані з книгами, газетами тощо. Не було жодного непошкодженого приміщення архівів. Відновлення діяльності архівних установ починалося з пошуків приміщень і закріплення їх за архівами з допомогою місцевих партійних і радянських органів. У процесі концентрації документів переміщувалися сотні тисяч справ з одних приміщень в інші, обладнувалися стелажми архівосховища. Фактично заново створювався Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР. Його матеріали у кількості понад 100 тис. фотодокументів були знищені або вивезені окупантами.

26 квітня 1944 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР закріпили за УДА НКВС УРСР і Центральним державним історичним архівом УРСР приміщення по вул. Володимирській, 22а²⁸. Нові приміщення були виділені для Київського, Харківського, Дніпропетровського, Полтавського, Сталінського, Чернігівського облдержархівів. У жовтні 1944 р. уряд республіки виділив додаткові кошти з республіканського бюджету для відновлення діяльності архівних установ Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Ізмаїльської областей²⁹.

У травні 1944 р. НКВС УРСР затвердив штати і структуру УДА НКВС УРСР, центральних, обласних, міських і районних державних архівів. У складі Управління державними архівами НКВС УРСР утворювалися: організаційно-інспекторський відділ з відділеннями по керівництву державними і відомчими архівами, науково-методичний відділ, відділ комплектування Державного архівного фонду, відділ використання документальних матеріалів, відділ кадрів, науково-видавничий, фінансовий та адміністративно-господарський відділи. В обласних державних архівах, що відновлювали свою роботу, основними відділами були: відділ фондів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва, відділ дореволюційних фондів, відділ науково-довідкової літератури³⁰.

Важливе значення у відновленні функціонування державних і відомчих архівів республіки мала постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. «Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР»³¹, якою виконавчі комітети обласних, районних і міських Рад депутатів трудящих зобов'язувалися забезпечити державні архіви приміщеннями для зберігання документів, заборонялося будь-яке переміщення архівних установ без дозволу РНК УРСР і УДА НКВС СРСР. Документи колишніх німецьких окупаційних установ підлягали негайній передачі до державних архівів УРСР.

Відбудова мережі архівних установ республіки вимагала термінового забезпечення їх кадрами архівістів. У серпні 1943 р. УДА НКВС УРСР порушило перед Управлінням державними архівами НКВС СРСР питання про відкомандирування на Україну працівників архівних установ республіки, які в роки війни опинилися на роботі в архівних установах РРФСР та інших союзних республік, а також про направлення до державних архівів УРСР випускників Московського історико-архівного інституту. Заходи щодо забезпечення архівних установ кадрами в цей період здійснювались і партійними та радянськими органами республіки. Зокрема, на посаду директора Центрального державного історичного архіву УРСР було призначено К. Г. Гу-

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 1010, арк. 10.

²⁹ Там же, спр. 1, арк. 67.

³⁰ Там же, оп. 1, спр. 2785, арк. 2, 4—5.

³¹ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. Том другий, 1942—1951 рр. К., 1963, стор. 43—44.

слистого *. Восени 1944 р. за рішенням уряду республіки відновила діяльність історико-архівна аспірантура при ЦДІА УРСР, а на історичному факультеті Київського держуніверситету відновив роботу історико-архівний відділ, підготовку спеціалістів на якому здійснювала кафедра архівознавства та допоміжних історичних дисциплін. Очолив кафедру В. І. Стрельський **.

Відновлення мережі державних архівів республіки, комплектування їх кадрами прискорило розгортання робіт з концентрації і упорядкування документів, організації їх використання у воєнно-оперативних, агітаційно-пропагандистських та народногосподарських цілях. За станом на 1 січня 1945 р., у республіці було зібрано і сконцентровано в архівосховищах 475 фондів обсягом 481 479 справ, 43 103 примірники брошур, листівок, плакатів та 41 064 примірники газет періоду Великої Вітчизняної війни. Ці матеріали відображали жорстокий окупаційний режим і злочиння гітлерівців на території республіки, героїчну боротьбу трудящих України проти фашистських загарбників тощо. За цей же період у державних архівах було повністю впорядковано 2375 фондів (147 788 справ) і частково 1888 фондів (1 433 944 справи) ³².

За вказівкою РНК УРСР при Управлінні державними архівами НКВС УРСР була створена спеціальна робоча група по збиранню й опрацюванню матеріалів для Республіканської комісії по встановленню і розслідуванню злочинів фашистських загарбників на території України. Аналогічна робота здійснювалася і в областях республіки. Після завершення діяльності комісії їх документи передавалися на державне зберігання.

Масове вигнання гітлерівських окупантів з території нашої країни поставило перед архівними установами завдання організувати використання архівних документів для відбудови народного господарства. Документи народногосподарського значення у фондах держархівів УРСР у 1943—1944 рр. виявилися як в евакуаційних групах у східних районах СРСР, так і на визволеній території. Уже на початку 1944 р. у Харківській області виявили документи до генерального плану реконструкції паровозобудівного заводу, проект будівництва і розширення авіаційного заводу; у Запорізькій області — технічні звіти про будівництво Дніпрогесу, креслення шлюзів і греблі гідроелектростанції; у Чернігівській області — плани і кошториси на будівництво залізниць і мостів, наукові описання торфорозробок, плани заходів щодо осушення боліт і т. ін.; у Київській області — матеріали по відбудові промислових підприємств, річкового порту, житловому будівництву; у Кіровоградській області — проекти будівництва мостів, акти обстеження стану меліоративних споруд тощо ³³. У вересні 1944 р. представник УДА НКВС УРСР виступив на нараді архітекторів, будівельників, працівників промисловості будматеріалів, представників планових і проектних організацій, скликаній редакцією газети «Прав-

* К. Г. Гуселистий (1902—1973 рр.) — український радянський історик, доктор історичних наук (з 1963 р.), професор (з 1965 р.), заслужений діяч науки УРСР (з 1968 р.), член-кореспондент АН УРСР (з 1969 р.). В 1944—1945 р. — директор Центрального державного історичного архіву УРСР. З 1954 р. — заступник директора, завідувачий відділом етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР імені М. Т. Рильського.

** В. І. Стрельський (нар. 1910 р.) — український радянський історик, доктор історичних наук (з 1964 р.), професор (з 1965 р.). У 1935—1941 рр. — на науково-адміністративній роботі в архівних установах Миколаївської області, в 1944—1945 рр. — начальник науково-методичного відділу Архівного управління НКВС УРСР, у 1945—1947 рр. — директор ЦДІА УРСР. З 1947 р. — завідувачий кафедрою архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського держуніверситету; автор багатьох наукових праць з питань історії СРСР та УРСР, джерелознавства, архівознавства.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 72.

³³ Там же, спр. 2768, арк. 12.

да України» з інформацією про документи держархівів УРСР, що могли бути використані при відбудові Києва³⁴.

Одночасно провадилася робота по використанню документів в агітаційно-пропагандистських і наукових цілях. Тематика всіх форм використання архівних матеріалів у республіці в цей період підпорядковувалася завданням ідейно-політичного виховання трудящих: висвітленню політичних і соціально-економічних джерел перемог Червоної Армії, пропаганді ленінської дружби радянських народів та їх спільної боротьби проти іноземних загарбників, викриттю злочинних дій гітлерівських фашистів на території України. Лише протягом 1944 р. архівні установи республіки опублікували в пресі близько 50 статей. Готувалися республіканські та місцеві документальні публікації про окупаційний гітлерівський режим на Україні, листи радянських громадян з фашистської каторги. У Харкові було видано 10-тисячним тиражем збірник документів «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині». Архівні матеріали використовувалися на виставках у Житомирі, Дніпропетровську, Ворошиловграді, Києві.

Діяльність архівних установ у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. посідає особливе місце в історії архівного будівництва на Україні. Злочинні дії фашистів завдали величезних збитків державним архівам УРСР. У роки війни на долю архівістів республіки випали важкі випробування. В складних умовах воєнного часу вони здійснили велику роботу щодо евакуації у східні райони країни найважливіших архівних матеріалів, відновлення на звільненій від загарбників території республіки мережі архівних установ, укомплектування їх кадрами, збирання і концентрації документів періоду війни, організації їх упорядкування та використання. Допомога ЦК КП(б)У та уряду республіки дала можливість уже в 1943—1944 рр. домогтися помітних успіхів у відбудові архівного господарства і створила умови для її завершення в наступні роки.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 72.

ТРУДЯЩІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ — ФРОНТУ

У дні суворих випробувань під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Комуністична партія підняла мільйони радянських людей на героїчні ратні і трудові подвиги в ім'я захисту соціалістичної Вітчизни. Полум'яний заклик «Все — для фронту! Все — для перемоги!» об'єднав в єдиному пориві весь багатонаціональний радянський народ.

Тил не тільки забезпечував фронт матеріальними ресурсами, не тільки посилав своїх синів і дочок захищати рідну Батьківщину, але й підтримував його своїм сердечним піклуванням про воїнів, готовністю зробити все можливе для перемоги над фашизмом.

Трудящі Радянської України, як і всіх інших республік, активно включились у патріотичний рух за збирання коштів на будівництво танкових колон, літаків, що виник з ініціативи колгоспників Тамбовської області. Великі грошові внески на будівництво танків і літаків свідчили, що робітники, колгоспники, інтелігенція робили все залежне від них для перемоги над ворогом. На 1 травня 1944 р. на будівництво танків і літаків від 13 областей України надійшло 713 263 крб. (док. 6).

В грудні 1942 р. стало відомо, що саратовський колгоспник Ф. П. Головатий вніс 100 тис. крб. особистих заощаджень на будівництво бойового літака. Наслідуючи патріотичний приклад Ф. П. Головатого, інші колгоспники почали віддавати значні індивідуальні заощадження на будівництво танків і літаків (док. 2, 9).

У 1943—1944 рр. продовжувався рух за збирання коштів, який розпочався в грудні 1942 р., для будівництва танкової колони «За Радянську Україну». Ініціатором цього почину були робітники, інженерно-технічні працівники і службовці харківського заводу «Серп і молот», що тимчасово знаходився у м. Саратові. Заклик харків'ян підхопили трудящі визволених районів України.

Рух за збирання коштів у фонд оборони набрав широкого розмаху в республіці. Трудящі міст і сіл добровільно віддавали свої заощадження у всенародний фонд оборони Батьківщини. Так, на 9 лютого 1944 р. до фонду оборони від трудящих Ворошиловградщини надійшло 12 млн. крб. (док. 3). Охоплені безмежною любов'ю до своєї рідної Вітчизни, трудящі передавали у фонд оборони також особисті коштовності, сімейні реліквії (док. 1).

Одним з вирішальних факторів створення надійного і міцного тилу, що забезпечив перемогу Червоної Армії над фашизмом, був трудовий подвиг робітничого класу. Робітники, інженерно-технічні працівники у важких умовах успішно виконували і перевиконували планові завдання. У своїх листах, телеграмах до ЦК КП(б)У і уряду вони звітували про досягнення у відбудові народного господарства і запевняли, що докладуть всіх зусиль для випуску надпланової продукції, яка неодмінно піде у фонд оборони країни (док. 6).

Велику допомогу фронту надавало також соціалістичне сільське господарство. Незважаючи на те, що ще бракувало достатньої кількості машин, працездатного населення, кваліфікованих кадрів, трудівники полів республіки своєю самовідданою працею допомагали Батьківщині кувати перемогу над ворогом.

У республіці розгорнувся рух соціалістичного змагання за своєчасне виконання державного плану заготівель і надплановий продаж державі продуктів сільського господарства з власних і громадських запасів. На 20 жовтня 1944 р., виконуючи своє зобов'язання, колгоспники України здали додатково у фонд Червоної Армії 7 573 000 пудів хліба (док. 7).

У містах і селах України народився і дедалі ширився по всій країні чудовий почин — створення фонду допомоги родинам фронтовиків, інвалідам Великої Вітчизняної війни, дітям-сиротам. Ці фонди створювалися з коштів підприємств і сільськогосподарських продуктів колгоспів. Велику роботу у цьому напрямі провадили профспілкові організації підприємств. Вони подавали сім'ям фронтовиків матеріальну допомогу, ремонтували житла, забезпечували посівним матеріалом тощо. Патріотичний рух трудящих за подання допомоги сім'ям фронтовиків, дітям, які осиротіли внаслідок війни, мав величезне значення для підвищення боєздатності воїнів.

Бійці, командири і радянські воєначальники в своїх листах і телеграмах висловлювали щиру вдячність трудящим Радянської України за їх трудовий героїзм, за подання допомоги фронту (док. 10).

Документи, що публікуються нижче, відображають тільки частину найрізноманітніших форм допомоги трудящих Радянської України фронту.

Л. В. ЯКОВЛЄВА

Повідомлення із газети «Радянська Україна» про внесення заощаджень робітниками і колгоспниками України на будівництво літаків і танків

4 лютого 1944 р.

Доблесна Червона Армія чимраз далі посилює свої удари по фашистських загарбниках. Червоні батальйони просуваються далі на захід, очищаючи священну радянську землю від гітлерівської нечисті. Запалені героїчними успіхами своїх визволителів, радянські патріоти — робітники і колгоспники роблять все, щоб наблизити радісну годину остаточної перемоги над ворогом.

Зараз майже в усіх визволених областях України розгортається рух патріотів за створення додаткових фондів для Батьківщини, для рідної Червоної Армії. Кожний трудівник землі української палає бажанням віддячити славним воїнам за визволення з фашистського ярма. Три колгоспники, три радянських патріоти Дворічанського району Харківської області т. Власенко О. Д., Безсмертний Г. З. і Козирьов Г. М. на свої заощадження побудували три бойових літаки-винищувачі і передали їх авіаційній частині. В умілих руках безстрашних соколів машини стали грозою для ворога.

Благородний почин Власенка, Безсмертного і Козирьова підхопили колгоспники і колгоспниці інших районів.

Тов. Кривицький вніс на побудову танкової колони «Колгоспник Чернігівщини» 100 тис. крб.

Робітник Харцизького заводу Сталінської області т. Гончаренко М. М. вніс на побудову літаків 100 тис. крб. Ідуть за його прикладом робітники і колгоспники району, які вирішили на свої заощадження побудувати ескадрилью літаків ім. Донбаса. За один тільки день колгоспники артілі ім. Свердлова внесли на побудову ескадрильї 300 тис. крб.

Лише за два дні трудящі Ворошиловградщини внесли до фонду оборони 1 195 500 крб. В Осипенківському районі Запорізької області зібрано і здано до фонду Червоної Армії 1200 тис. крб.

У фонд зміцнення оборони Батьківщини надходять не тільки гроші. 74-річна жінка П. М. Березкіна на знак подяки героїчній Червоній Армії за визволення рідного міста Києва від гітлерівських окупантів внесла до фонду оборони свої особисті цінні речі: золотий ланцюжок довжиною два аршини, золотий жіночий годинник з золотою обрубкою, золотий кулон, усипаний алмазами, брошку з ізумрудами, дві золоті шпильки.

— Мені тепер 74 роки, — говорить Параска Максимівна. — Незважаючи на мій похилий вік, я готова всіма силами допомагати нашій Червоній Армії цілком розгромити фашистські полчища і визволити наших радянських людей з фашистської неволі.

Чудовий рух патріотів з кожним днем зростає. Радянські люди знають, що внесені ними заощадження підуть на випуск додаткової кількості бойових машин, які розчавлять гітлерівських загарбників.

Газ. «Радянська Україна» № 23, 4 лютого 1944 р.

№ 2

Кореспонденція із газети «Радянська Україна» про внесення коштів донецькими гірниками до фонду оборони країни

6 лютого 1944 р.

Донецькі гірники, вносячи в фонд оборони великі суми, ще раз доказують свою відданість Вітчизні, свою готовність віддати все, що в їх силах, на справу укріплення могутності Радянського Союзу.

Знатні забійники Ворошиловградської області — І. І. Панащатенко вніс 35 тис. крб., його напарник Г. І. Сурудін — 15 тис. крб. Таким чином вони вдвох придбають танк для Червоної Армії.

Забійник шахти ім. Енгельса тресту «Краснодонвугілля» Тертичний вніс у фонд оборони країни 10 тис. крб. Робітники і шахтарі Городищенського шахтоуправління тресту «Ворошиловградвугілля» внесли в фонд оборони країни 21 050 крб.

Колгоспник Новопсковського району Ф. П. Осетров вніс в фонд оборони 50 тис. крб. і в своєму листі тов. Сталіну просить придбаний на ці гроші танк передати в частину, в складі якої б'ється проти ворога його син Іван Осетров.

Газ. «Радянська Україна» № 25, 6 лютого 1944 р.

№ 3

Кореспонденція із газети «Радянська Україна» про внесення трудящими Ворошиловградщини 12 млн. крб. у фонд оборони Вітчизни

9 лютого 1944 р.

З кожним днем збільшуються в області надходження від трудящих у фонд оборони Вітчизни. Робітники, колгоспники, інтелігенція Ворошиловградщини демонструють свій патріотизм, віддаючи державі свої трудові заощадження.

70-річний колгоспник артілі «Паризька комуна» Покровського району **П. П. Щоткін** вніс у фонд оборони 100 тис. крб., колгоспник артілі ім. Будьонного того ж району **Ф. П. Лебедь** — 50 тис. крб.

Обласна філія Держбанку одержує з усіх кінців повідомлення про нові й нові внески радянських патріотів — трудящих Ворошиловградської області. Всього по Ворошиловградщині надійшло вже у фонд оборони близько 12 млн. крб.

Газ. «Радянська Україна» № 27, 9 лютого 1944 р.

№ 4

Постанова засідання оргбюро ЦК профспілки робітників зв'язку Півдня Дніпропетровської області про збір коштів на танкову колону «Радянська Україна»

29 лютого 1944 р.

Заслушав сообщение т. Орешко о ходе сбора средств на танковую колонну «Советская Украина», оргбюро ЦК союза связи Юга по Днепропетровской области отмечает, что связисты области своим активным действием приняли широкое участие в сборе денежных средств на строительство танковой колонны «Советская Украина», дав на это великое дело 175 тыс. руб. Наряду с этой работой проведена серьезная политмассовая работа, обеспечивающая хорошее выполнение производственно-государственных планов, направленных на обеспечение хорошей связи по обслуживанию тыла и фронта.

В этом общем деле хорошие образцы работы показали связисты Днепродзержинска, собравшие 26 тыс. руб., Днепропетровской конторы связи — 18 тыс. руб., Павлоград[ской] — 16 564 руб., Пятихат[ской] — 16 500 руб., Межев[ой] — 16 тыс. руб. и др.

Председатель оргбюро ЦК союза связи
Юга по Днепропетровской области
Секретарь

(підпис)
(підпис)

ЦДАЖР УРСР, ф. 2590, оп. 1, спр. 479, арк. 28. Оригінал.

№ 5

Відомості Наркомату фінансів УРСР про надходження коштів у фонд Червоної Армії на будівництво танків і літаків з областей УРСР за станом на 1 травня 1944 р.

3 травня 1944 р.

№№ п.п.	Назва областей	На яке число	Сума надходжень
1.	Сталінська	6/IV	117 614
2.	Полтавська	29/IV	99 919
3.	Дніпропетровська	29/IV	98 605
4.	Ворошиловградська	25/IV	33 481
5.	Житомирська	28/IV	28 492
6.	Київська	29/IV	30 761
7.	Чернігівська	6/IV	56 842
8.	м. Київ	28/IV	13 913
9.	Харківська	24/IV	77 017
10.	Сумська	27/IV	60 997
11.	Запорізька	10/IV	47 783
12.	Миколаївська	28/III	14 800
13.	Кіровоградська	4/IV	33 039

Всього по УРСР

713 263

Нарком фінансів УРСР

Г. Сахновський

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 919, арк. 69. Оригінал.

№ 6

Телеграма колективу робітників й інженерно-технічних працівників шахти № 2—2 бис тресту «Боковоантрацит» комбінату «Ворошиловградвугілля» Раднаркому УРСР про достроковий пуск відбудованої шахти і видобуток вугілля в фонд Головного командування Червоної Армії

30 липня 1944 р.

Колектив робочих, інженерно-технических работников 30 июля закончил восстановление и сдал в эксплуатацию шахту № 2—2 бис треста «Боковоантрацит» комбината «Ворошиловградуголь». Наряду с восстановлением шахты рабочие, работники, инженеры, техники, домохозяйки и жены фронтовиков закончили выполнение семимесячного плана угледобычи на 128,6%, выдали сверх плана [в] фонд Главного командования Красной Армии 5242 т угля. [В связи с] победами Красной Армии на фронтах Отечественной войны, горняки взяли обязательства: [в] ближайшее время добиться довоенного уровня добычи угля, закончив годовой план угледобычи к 27-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции; выдать сверх годового плана в фонд Главного командования Красной Армии 20 тыс. т угля.

Начальник шахты № 2—2 бис, понизовый парторг ЦК ВКП(б) шахты № 2—2 бис Мельниченко.

Главный инженер Филиппенко.

Предшахткома Винников.

Комсорг ЦК ВЛКСМ Светличный.

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 767, арк. 105—106. Телеграфна стрічка.

№ 7

Повідомлення із газети «Радянська Україна» про надпланову здачу хліба колгоспниками України у фонд Червоної Армії

24 жовтня 1944 р.

Колгоспне селянство Радянської України з честю виконує свої зобов'язання перед Батьківщиною. Одинадцять областей — Київська, Чернігівська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Полтавська, Сталінська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська, Станіславська і Чернівецька — достроково розрахувалися з державою по хлібопоставках і здають зерно понад план у фонд Червоної Армії. Селяни Станіславської області державний план хлібопоставок виконали на 114,2%, Чернівецької — на 111,2%. Закінчують здачу хліба державі колгоспи Вінниччини.

Колгоспи України, виконуючи своє зобов'язання, на 20 жовтня здали додатково в фонд Червоної Армії 7573 тис. пудів хліба.

Достроково виконали свої зобов'язання по здачі хліба понад план у фонд Червоної Армії Київська, Житомирська і Кіровоградська області.

Колгоспи Київщини додатково вивезли 1728 тис. пудів — на 28 тис. пудів більше проти взятого зобов'язання, колгоспи Житомирщини зобов'язалися дати в фонд Червоної Армії 700 тис. пудів, а вивезли 762 тис. пудів; колгоспи Кіровоградської області вивезли 2119 тис. пудів проти зобов'язання в 1600 тис. пудів. Завершує здачу хліба понад план Чернігівщина — на приймальні пункти вже вивезено 507 тис. пудів хліба.

Особливо посилилися темпи вивозу зерна на пункти минулої п'ятиденки. За попередню п'ятиденку — з 10 по 15 жовтня — Полтавщина дала державі 867 тис. пудів хліба, а з 15 по 20 жовтня — 1371 тис. пудів. Кіровоградська область за останні п'ять днів вивезла 736 тис. пудів, Миколаївська — 678 тис. пудів, Чернігівська — 349 тис. і Житомирська — 223 тис. пудів.

Хліб і далі надходить безперервним потоком на приймальні пункти.

Газ. «Радянська Україна» № 209, 24 жовтня 1944 р.

№ 8

Повідомлення із газети «Радянська Україна» про збір коштів колгоспниками Вінницької області на будівництво танкової колони «Колгоспник Вінниччини» і передачу бойових машин військам 2-го Українського фронту

19 січня 1945 р.

Колгоспники Вінницької області зібрали 16 463 тис. крб. готівкою і 20 463 тис. крб. облігаціями державних позик і побудували на них танкову колону «Колгоспник Вінниччини».

Збудовані на народні кошти бойові машини недавно були передані військам 2-го Українського фронту. Маршал бронетанкових військ тов. Федоренко надіслав вінничанам листа, в якому висловлює подяку за їх патріотичний подарунок. Він повідомив, що машини танкової колони «Колгоспник Вінниччини» чудової якості і успішно беруть участь у бойових операціях.

Газ. «Радянська Україна» № 13, 19 січня 1945 р.

Повідомлення із газети «Радянська Україна» про збір коштів трудящими
Полтавської області на будівництво ескадрильї «Полтавщина — переможцям»

4 березня 1945 р.

Після визволення Полтавщини від гітлерівських окупантів трудящі області з величезним піднесенням провели збір коштів на побудову танкової колони. Кошти були зібрані в короткий строк і танкову колону «Визволена Полтавщина» було збудовано. Бійці і командири, що громлять ворога на бойових машинах від полтавців, написали листа трудящим області.

Тепер на Полтавщині розгорнувся новий патріотичний рух. З ініціативи колгоспників, робітників та інтелігенції Чернухінського, Опішнянського та Лохвицького районів почато збір коштів на побудову ескадрильї літаків «Полтавщина — переможцям».

Заклик передових районів підтримали трудящі всієї області. Населення Кременчука внесло 3047 тис. крб., у Градиському районі зібрано понад 2,5 млн. крб., у Лубенському 2227 тис. крб.

Великі суми внесли з своїх трудових заощаджень робітники і колгоспники. Слюсар полтавського заводу «Метал» Петро Котелевський вніс готівкою 50 тис. крб., голова артілі ім. Дзержинського Полтавського сільського району тов. Манько — 20 тис. крб.

Всього на побудову ескадрильї «Полтавщина — переможцям» надійшло вже близько 48 млн. крб.

Газ. «Радянська Україна» № 44, 4 березня 1945 р.

№ 10

Телеграма командуючого 1-м Білоруським фронтом Маршала Радянського Союзу
Г. К. Жукова трудящим Вінниччини з нагоди роковин визволення області
від загарбників

20 березня 1945 р.*

Палко вітаю вас з роковинами визволення області від фашистських загарбників.

Радянська Україна з її незліченними багатствами завжди приваблювала поглядч гітлерівських загарбників, і волелюбному українському народові вже не вперше доводиться відстоювати свою волю і незалежність у кривавих боях за рідну землю.

В цих боях, уже не вперше в історії, поруч з братами-українцями билися сини великого російського народу.

Остаточна перемога, за яку так самовіддано б'ються наші воїни, вже не за горами. І нам, бійцям, офіцерам, генералам Червоної Армії особливо радісно знати, що в напруженій праці радянський тил створює для нас могутню зброю перемоги, що зараз в усіх областях, де тимчасово господарював підлий ворог, встають із руїн відновлені міста і села.

В день славних роковин визволення вашої області бажаю вам нових успіхів у героїчній праці.

Газ. «Радянська Україна» № 55, 20 березня 1945 р.

* Дата опублікування.

СТОРІНКИ ФОТОЛІТОПISУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (За матеріалами ЦДАКФФД УРСР)

30 років тому над землею, понівеченою снарядами і бомбами, зраненою мільйонами куль і скропленою кров'ю та слізьми, пролунали урочисті салюти, сповістивши світ про повний розгром фашистської Німеччини. Людство ніколи не забуде безсмертного подвигу радянських воїнів, які підняли Прапор Перемоги над рейхстагом.

Довгим і нелегким був наш шлях до перемоги. 1418 днів і ночей тривала ця безприкладна за розмахом і жорстокістю битва, яка вимагала від радянського народу і його Збройних Сил титанічних зусиль, небаченої мужності і героїзму, непохитної волі у боротьбі.

Про бойові подвиги захисників Москви, Ленінграда, Сталінграда, Бреста, Києва, Одеси, Севастополя, Керчі, Новоросійська, великі битви на Курській дузі, на Дніпрі, в районі Корсуня-Шевченківського, завершальні операції на Одері, підступах до Берліна розповідають численні фотографії, що зберігаються в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР. На багатьох фотокадрах відображено визволення поневолених фашизмом народів Румунії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії.

Спливають роки, до активного життя включається нове покоління, для якого події війни — вже історія. Але для тих, кому тепер за п'ятдесят — шістдесят, вона була їхньою молодістю, великим горнилом, в якому гартувалася воля й характер, виховувалась відповідальність перед Батьківщиною і синівська любов до неї. Передати здобуте у боротьбі ідейне і моральне багатство молодим поколінням, виростити з них відважних патріотів за справу Леніна, за Радянську Вітчизну — завдання великої історичної ваги, поставлене Комуністичною партією.

У цьому номері публікуємо ще одну добірку із фондів ЦДАКФФД УРСР, що розповідає про бойові подвиги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Г. С. ПШЕНИЧНИЙ

Парад війська на Червоній площі у Москві в день святкування 24-х роковин Великого Жовтня. 7 листопада 1941 р. (од. зб. 2 — 102719).

Розгромлені гітлерівські війська в районі Сталінграда. 1943 р. (оз. зб. 2-102720).

Гвардійські міномети ведуть вогонь в районі Корсуня-Шевченківського. Січень 1944 р. (од. зб. 0-63841).

Радянські воїни на вулицях визволеного Кракова (Польща). 10 лютого 1945 р. (од. зб. 0-19583).

Жителі Ловеча (Болгарія) вітають радянських воїнів-визволителів. 1944 р.
(од. зб. 4-17118).

Радянські воїни на Вацлавській площі визволеної Праги. Травень 1945 р.
(од. зб. 2-57281).

Жителі Праги вітають своїх визволителів. В першій машині — Маршал Радянського Союзу І. С. Конев. 9 травня 1945 р. (од. зб. 2-47581).

Командуючий 1-ю гвардійською армією генерал-полковник А. А. Гречко з групою радянських офіцерів на вулицях визволеного німецького міста. 1945 р. (од. зб. 0-27763).

Жителі Моравської Острави (Чехословаччина) вітають своїх визволителів. Квітень 1945 р. (од. зб. 0-27755).

Жителі Белграда зустрічають своїх визволителів — воїнів Червоної Армії. 20 жовтня 1944 р. (од. зб. 2-102721).

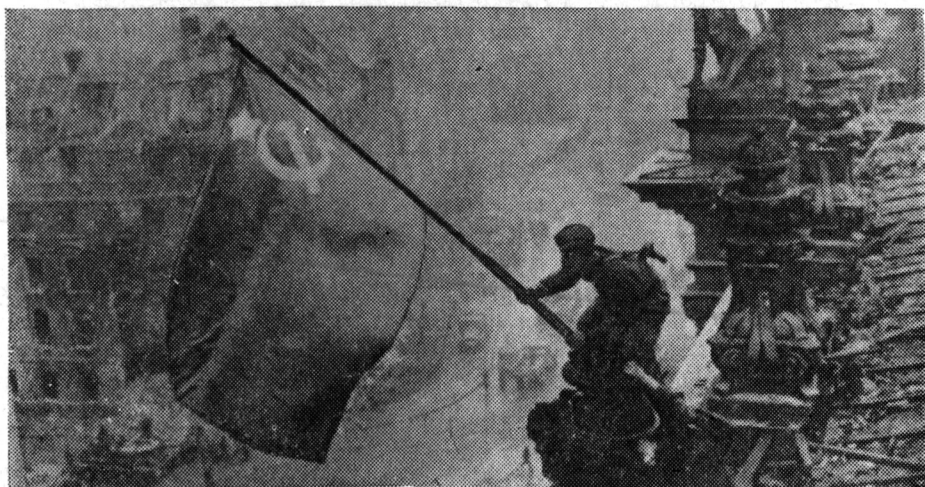
Бійці Червоної Армії у визволеному Будапешті. Лютий 1945 р.
(од. зб. 2-40511).

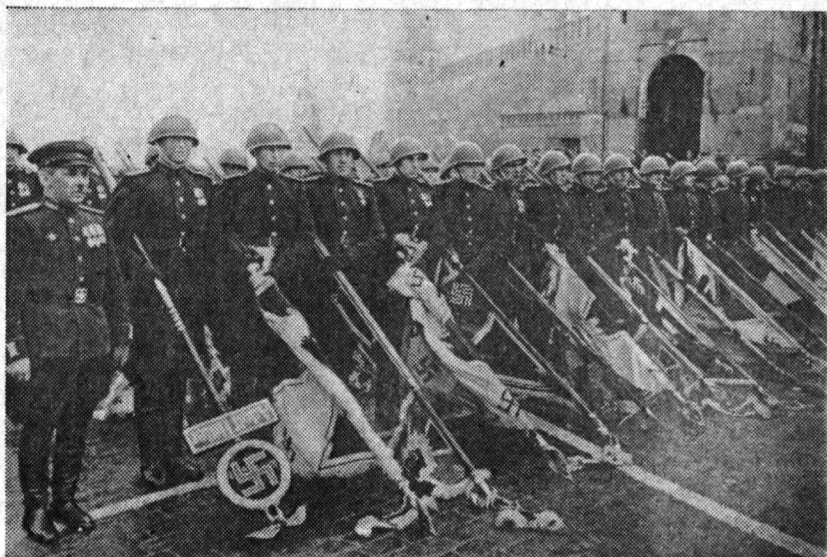

Радянські танкові частини визволяють Бухарест. Серпень 1944 р. (од. зб. 2-46587).

Вуличний бій у Кенігсберзі. 1945 р. (од. зб. 2-41363).

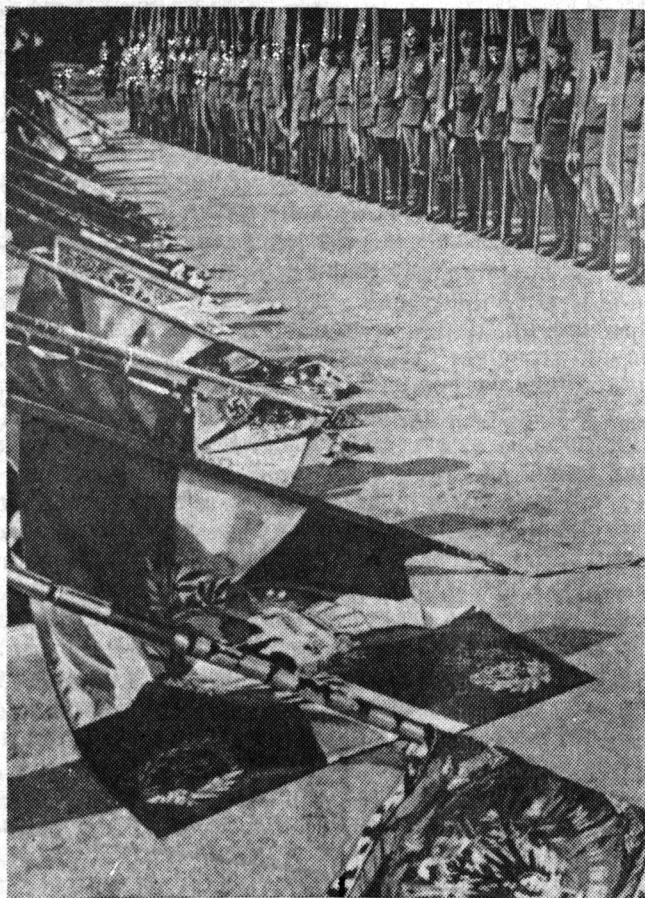

Воїни Червоної Армії на Параді Перемоги в Москві з поверженими ворожими прапорами. 24 червня 1945 р. (од. зб. 2-46522).

Начальник Політуправління 4-го Українського фронту генерал-майор Л. І. Брежнев і його фронтові товариші перед початком Параду Перемоги в Москві. 24 червня 1945 р. (од. зб. 2-102722).

Прапори фашистської Німеччини біля ніг переможців-воїнів Червоної Армії. Берлін, 1945 р. (од. зб. 4-15304).

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев покладає квіти до пам'ятника морякам-десантникам в Новоросійську. Вересень 1974 р. (од. зб. 2-102723).

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ОБОРОННИХ БОІВ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Оборонні бої на Південно-Західному фронті та оборона столиці Радянської України м. Києва є однією з важливіших подій першого періоду Великої Вітчизняної війни. На превеликий жаль дослідників, документальних джерел, що відображають бойові дії військових частин і з'єднань у складі Південно-Західного фронту, збереглося мало. Це пояснюється тим, що армії цього фронту з 19 вересня 1941 р. перейшли до боїв в умовах оточення і документи військових підрозділів знищувалися, щоб не захопив їх ворог, а більшість наказів, розпоряджень, рапортів про їх виконання віддавалися усно із-за складності обстановки, що не завжди давало змогу на документальне оформлення вказівок, донесень тощо.

З виходом у світ спогадів радянських військовослужбовців — учасників боїв на Південно-Західному фронті з'явилася можливість розпочати більш глибокі історичні дослідження подій першого етапу війни. Адже мемуари містять цікаві, підчас неповторні свідчення, що відображають як загальну картину бойових дій, так і описання конкретних моментів, пов'язаних з підготовкою та проведенням військових операцій на фронті, діяльність Військової ради, штабу і Політичного управління фронту, командування армій, корпусів, дивізій Південно-Західного фронту. У спогадах є характеристика окремих воєначальників, а також відображення інших питань, висвітлення яких тільки на підставі документальних джерел неможливе. Отже, спогади учасників згаданих боїв мають велике значення для широкого загалу дослідників проблем історії Великої Вітчизняної війни.

Останнім часом з'явився ряд праць, в яких підкреслюється необхідність всебічного вивчення й аналізу мемуарних джерел, відмічається їх значення для вивчення історії радянського суспільства і, зокрема, Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.¹ Але конкретні бойові дії на фронтах війни, зображені у спогадах радянських воєначальників, ще досі широко не вивчалися.

Дана стаття є спробою доповнити висвітлення конкретних бойових дій на підставі спогадів радянських воєначальників, показати, що нового внесли мемуаристи в історіографію боїв на Південно-Західному фронті у перший період війни, встановити шляхом порівняльного аналізу факти та події, що не відображались в історичній літературі.

¹ М. Н. Черноморский. Воспоминания участников Великой Отечественной войны как источник исторических исследований.— Вопросы истории, 1957, № 3; його ж. Мемуары как исторический источник. М., 1959; його ж. Мемуары как источник по истории советского общества.— Вопросы истории, 1960, № 12; його ж. Источниковедение истории СССР (советский период). М., 1966; Ф. Самсонов. Мемуары и современность.— Военно-исторический журнал, 1962, № 2; А. Лукашев, С. Шаумян, С. Шепров. Мемуарная литература и историческая правда.— Коммунист, 1959, № 11; Писать и издавать воспоминания — ответственное дело.— Вопросы истории КПСС, 1960, № 5; Г. И. Оськин. Военные мемуары.— Исторический архив, 1963, № 3; И. Прчко. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне.— Военно-исторический журнал, 1961, № 5; М. П. Губенко, Б. Г. Литвак. Конкретное источниковедение истории советского общества.— Вопросы истории, 1965, № 1; В. Косогов. Мемуарная литература о боевом применении артиллерии.— Военно-исторический журнал, 1965, № 6; М. Грецов. Вопросы штабной службы в мемуарах участников Великой Отечественной войны.— Военно-исторический журнал, 1965, № 9; А. Шиманский, М. Малахов. За высокий идейный уровень военно-мемуарной литературы.— Военно-исторический журнал, 1967, № 7; П. А. Жилин. Говорят советские полководцы.— Проблемы мира и социализма, 1969, № 5; В. Н. Самошенко. Мемуары участников Великой Отечественной войны как исторический источник.— Советские архивы, 1969, № 5; В. С. Голубцов. Мемуары как источник по истории советского общества. МГУ, 1970, та ін.

Серед великої кількості мемуарів радянських воєначальників про Велику Вітчизняну війну спогади учасників боїв на Південно-Західному фронті становлять невелику групу. Публікація цих спогадів розпочалася в 60-ті роки у вигляді окремих видань і журнальних статей².

Мемуари учасників описуваних подій можна розподілити на дві групи залежно від тогочасних командних посад авторів, тому що посада автора спогадів вирішальною мірою впливає на його обізнаність, на повноту та достовірність описуваних ним подій. Як правило, мемуаристи включають до тексту лише ті факти, свідками яких вони були, а якщо описують події, що проходили без їх участі, то посилаються на відповідні документальні джерела чи твори інших авторів.

Першу групу спогадів учасників оборонних боїв на Південно-Західному напрямі складають мемуари осіб вищого командного складу: члена Ставки Верховного головнокомандування Г. К. Жукова, начальника штабу Брянського фронту Л. М. Сандалова, начальника оперативного відділу штабу Південно-Західного фронту І. Х. Баграмяна. Ці особи за своїм службовим станом мали справу з усім комплексом відомостей та фактів про становище на фронті, а тому їх спогади відображають хід підготовки і проведення великих військових операцій, їх результати для становища фронту у цілому. Певне місце в мемуарах вищих радянських воєначальників займає оцінка задумів і дій фашистського генералітету. Ці автори, як правило, розглядають дії військових одиниць не менше дивізії, зрідка уточнюють дрібні деталі проведених операцій, що вимагає використання іншої групи мемуарів для уточнення і деталізації подій.

Другу групу складають мемуари осіб вищого командного складу: командирів корпусів, дивізій, бригад. У їх спогадах головне місце займає опис бойових дій частин, що знаходилися під безпосереднім командуванням авторів мемуарів. Автори цих спогадів в окремих випадках торкаються важливих питань загальноармійського, загальнофронтowego чи ще більш загального характеру, але це вже, як правило, в результаті пізнішого осмислення, підкріпленого не стільки особистими спостереженнями, скільки вивченням архівних документів, суспільно-політичної літератури, бесідами з іншими безпосередніми учасниками подій.

До другої групи спогадів відносяться мемуари колишніх командирів 5-ї повітрянодесантної бригади А. І. Родімцева, 131-ї стрілецької дивізії М. В. Калініна, 1-ї артилерійсько-протитанкової бригади Резерву Головного командування К. С. Москаленка. Слід зазначити, що аналіз операцій, зроблений К. С. Москаленком на підставі власного досвіду і залучених архівних документів, іноді вперше введених у науковий обіг, надає його спогадам характер науково-дослідницької праці, що виходить за межі цієї групи мемуарів.

Вказані автори обох груп мемуарів відтворили ряд вузлових моментів історії боїв у початковий період Великої Вітчизняної війни на Південно-Західному фронті. Розглянемо деякі з цих моментів.

На початку липня 1941 р. фашистські війська розгорнули наступ проти військ Південно-Західного фронту. Головні ударні з'єднання групи гітлерівських армій «Південь» прорвали оборону радянських

² Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления. М., 1970; И. Х. Баграмян. Город-воин на Днепре. М., 1965; його ж. Фронтовими дорогами. К., 1971; його ж. Так начиналась война. М., 1971; його ж. Героическая оборона столицы советской Украины.— Военно-исторический журнал, 1963, № 10; К. С. Москаленко. На Юго-Западном направлении, т. 1. М., 1969; Л. М. Сандалов. На московском направлении. М., 1970; Н. В. Калинин. Это в сердце моем навсегда. М., 1967; А. И. Родимцев. Твои, Родина, сыновья. К., 1962; його ж. За місто-герой Київ. К., 1964; його ж. Твои, Отечество, сыновья. К., 1966; його ж. 5-я воздушнодесантная бригада в обороне Киева.— Военно-исторический журнал, 1961, № 8.

військ на правому крилі фронту. Радянське командування вжило термінових заходів, щоб перешкодити здійсненню задумів ворога — оточити головні сили фронту. Тяжкі бої розгорнулися в районі Новограда-Волинського, Житомира, Бердичева, тобто близько до Києва. Контрудари радянських військ з півночі та півдня і своєчасний відхід центральних армій фронту дали можливість уникнути оточення, ціною великих зусиль вирівняти фронт³.

Ці події відобразили і мемуаристи. Вивчаючи дане питання за спогадами, можна встановити, що Г. К. Жуков, І. Х. Баграмян, К. С. Москаленко і М. В. Калінін викладають події аналогічно історичним дослідженням і разом з тим висвітлюють факти з різних аспектів, розширюючи дослідження і доповнюючи один одного.

Так, якщо Г. К. Жуков у «Воспоминаниях и размышлениях» тільки згадує події на фронті та їх дати (стор. 274—275), то К. С. Москаленко у книзі «На Юго-Западном направлении» (т. 1, стор. 47) і М. В. Калінін у спогадах «Это в сердце моем навсегда» (стор. 20, 21, 23) наводять і фактичне описання окремих боїв. К. С. Москаленко вказує, що з 7 по 9 липня бригада під його командуванням разом з механізованими корпусами вела запеклі бої в районі Корець — Новоград-Волинський, а з 10 липня бригада у складі ударного угруповання 5-ї армії прийняла участь в контрударі, що завдав великих втрат ворогові і дав змогу вийти на північну околицю Новограда-Волинського і перерізати тут шосе на Житомир. Таким чином, К. С. Москаленко відтворює втілення у житті плану командування фронту по нанесенню флангових контрударів ворожим частинам, які прорвалися.

Ще більше конкретизує події М. В. Калінін. Розповідаючи про бої на шосе Житомир — Новоград-Волинський, він уточнює спогади К. С. Москаленка повідомленням про відвоювання дороги бойовою групою із складу 489-го стрілецького полку. М. В. Калінін описує також бої на р. Случ і в районі Чижівка та Баришів, де стійка оборона бійців 131-ї стрілецької дивізії затримала гітлерівців на три дні.

Із спогадів М. В. Калініна можна зробити висновок, що війська 5-ї армії по наказу командування фронтом з боями, організовано відходили на попередньо підготовлені позиції.

Найбільш повно загальну картину битви в районі Житомира, Бердичева, Новограда-Волинського відтворено у спогадах І. Х. Баграмяна «Так начиналась война» (стор. 175—190), де детально розповідається про плани командування Південно-Західним фронтом, сили ворога на цій ділянці і вказується, що фронт був прорваний тому, що сили були нерівні. І. Х. Баграмян показав роль Ставки Головного командування у керівництві відбиттям удару, зокрема наведено розмову по прямому проводу між членом Ставки, начальником Генерального штабу Г. К. Жуковим і командуючим фронтом М. П. Кирпоносом. Г. К. Жуков дав ряд цінних порад, зокрема, про використання зенітної артилерії проти танків ворога. І. Х. Баграмян також розкрив заходи командування фронту по локалізації прориву і відновленню лінії фронту, підкреслив успішність дій військ 5-ї армії, що своїми контрударами не допустили прориву бойових порядків, скували біля десяти ворожих дивізій, змусили повернути їх з Київського напрямку на південь.

Вищевказані мемуари дають дослідникам додаткові відомості про бойові дії в районі Житомира, Бердичева, Новограда-Волинського на початку липня 1941 р. Автори спогадів розповідають про плани вищого командування Червоної Армії та їх втілення в бойові операції, описують масовий героїзм радянських воїнів, стійкість частин фронту, які героїчно відстоювали кожен захоплений ворогом метр землі.

³ Великая Отечественная война Советского Союза. Краткий научно-популярный очерк. М., 1970, стор. 67.

Одним з найбільш важливих питань, порушених у мемуарах учасників оборонних боїв на Південно-Західному фронті, є питання про своєчасність відводу на схід військ з Київського укріпленого району та рубежів оборони по Дніпру при загрозі їх оточення. Г. К. Жуков у своїх «Воспоминаниях и размышлениях» (стор. 307—309, 311—313), відмічає, що це питання у радянській історичній науці ще не вирішене до кінця. Шляхом співставлення мемуарів спробуємо уточнити хід подій.

Спершу порівняємо спогади Г. К. Жукова і К. С. Москаленка. Г. К. Жуков у своїх спогадах наводить записи розмов по прямому проводу між Верховним головнокомандуючим Й. В. Сталіним та командуванням Південно-Західним фронтом 8 серпня і 11 вересня 1941 р., а також свою телеграму Й. В. Сталіну від 19 серпня і телеграму-відповідь начальника Генерального штабу Б. М. Шапошнікова. Окрім цих документальних джерел, автор коротко передає зміст бесід з Б. М. Шапошниковим і заступником начальника Генштабу О. М. Василевським відносно становища на Південно-Західному фронті (стор. 307—313).

З наведених документів можна зробити деякі висновки. По-перше, ще на початку серпня 1941 р., у розпалі штурму Києва фашистськими військами, Ставка Верховного головнокомандування виявила серйозну стурбованість з приводу можливості втримати Київ. Інакше кажучи, питання про відвід військ з Києва могло бути поставлене ще тоді, але це не було зроблено, бо командування Південно-Західним фронтом у серпні запевнило Ставку, що у нього є всі можливості відстояти столицю України. По-друге, у двадцятих числах серпня, коли остаточно головний удар гітлерівців був перенесений з Московського напрямку на Чернігівсько-Конотопський, Ставка Верховного головнокомандування для попередження обходу київської групи наших військ із східного берега Дніпра створила Брянський фронт. 11 вересня командування Південно-Західним фронтом змінило свою точку зору і пропонувало відвести війська фронту на рубіж р. Псьол. Нарешті, Й. В. Сталін, не відкидаючи можливості відступу, висунув для цього ряд умов, до виконання яких фронту було наказано залишатися на зайнятих позиціях.

К. С. Москаленко у своїх спогадах «На Юго-Западном направлении» (т. 1, стор. 78—91) використовує значно більше документальних джерел. Він, як і Г. К. Жуков, наводить запис розмови по прямому проводу між Й. В. Сталіним та командуванням Південно-Західним фронтом 11 вересня 1941 р., але більш детально цитує ввідну частину розмови, в якій Верховний головнокомандуючий вказав на прецеденти через незадовільну підготовленість відступів наших військ. Але мемуарист опускає ту частину документа, в якій йшла мова про масове застосування авіації як одного з найважливіших засобів розгрому противника на Конотопському напрямі. Так само опущено відповідь М. П. Кирпоноса Й. В. Сталіну, в якій містився план знищення ворога в районі Конотопа, розроблений командуванням фронтом.

Окрім цієї розмови, К. С. Москаленко наводить записи переговорів по прямому проводу між Й. В. Сталіним і командуючим Брянським фронтом А. І. Єременком 24 серпня 1941 р.; між начальником Генерального штабу Б. М. Шапошниковим та командуванням Південно-Західним фронтом 01 год. 15 хв. 11 вересня, а також телеграми головнокомандуючого військами Південно-Західного напрямку С. М. Будьонного в Ставку 11 вересня, начальника штабу фронту В. І. Тупікова Б. М. Шапошникову та останнього М. П. Кирпоносу 14 вересня, витяги з переговорів нового головнокомандуючого військами Південно-Західного напрямку С. К. Тимошенка * з Б. М. Шапошниковим 15 вересня.

* Наказом Ставки Верховного головнокомандування від 11 вересня 1941 р. замість С. М. Будьонного головнокомандуючим військами Південно-Західного напрямку був призначений С. К. Тимошенко.

Аналізуючи спогади К. С. Москаленка, знаходимо підтвердження таких фактів, вказаних Г. К. Жуковим, як створення Брянського фронту з метою усунення загрози оточення правого флангу Південно-Західного фронту, запевнення А. І. Єременка розгромити війська Гудеріана, прохання командування військами Південно-Західного фронту дозволити 11 вересня відвід військ на схід та висування Верховним головнокомандуючим трьох умов, при виконанні яких відступ був би дозволений. Разом з тим, у спогадах К. С. Москаленка знаходимо ряд додаткових подробиць про ухвалення Ставкою рішення про відвід військ фронту. Мемуарист характеризує позиції у цьому питанні Й. В. Сталіна, Б. М. Шапошникова, головнокомандуючих військами Південно-Західного напрямку С. М. Будьонного та С. К. Тимошенка, командування військами Південно-Західного фронту.

Далі дізнаємось, що вже 10 вересня у зв'язку із зайняттям ворогом м. Ромни, що означало вихід моторизованих гітлерівських частин у тил Південно-Західного фронту, Військова рада фронту запросила згоду Ставки на відвід військ. Б. М. Шапошников від імені Ставки у ніч на 11 вересня заявив, що вважає цю пропозицію передчасною. Й. В. Сталін вірив у можливість розгрому танкової групи Гудеріана силами військ Брянського фронту, але разом з тим пропонував здійснити широке коло заходів, які полегшили б становище військ Південно-Західного фронту. Б. М. Шапошников, навпаки, був проти відступу військ, вважаючи, що поява фашистських військ у Ромнах не дає підстав для передислокації частин. С. К. Москаленко підкреслює заяву Б. М. Шапошникова, в якій зазначається, що, судячи з довжини колон біля Ромен, це були невеликі ворожі частини з 30—40 танків, які являли собою авангард головних сил 2-ї танкової групи, що швидко рухались на південь.

Головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку С. М. Будьонний 11 вересня поставив перед Ставкою питання про необхідність відводу військ фронту в разі неможливості допомогти їм великими резервами. С. К. Тимошенко ввечері 15 вересня був проти відводу військ, поділяючи точку зору Б. М. Шапошникова, але вранці 16 вересня він віддав через І. Х. Баграмяна усний наказ відвести війська фронту на схід.

Командування Південно-Західним фронтом з 10 вересня домогалось відводу військ на р. Псьол. 13 і 14 вересня М. П. Кирпонос та В. І. Тупіков даремно намагалися одержати дозвіл на такий відвід військ. Разом з тим командування фронтом у напружений момент повільно перегруповувало війська для удару по ромненській групі ворога, а потім протягом доби очікувало підтвердження Ставкою наказу С. К. Тимошенка про відступ.

Як видно, К. С. Москаленко у деяких моментах розходиться з Г. К. Жуковим. Відсутня згадка про переговори Й. В. Сталіна з командуванням Південно-Західним фронтом 20-21 серпня; при викладі точки зору Б. М. Шапошникова К. С. Москаленко стверджує, що начальник Генерального штабу повністю покладався на Брянський фронт, не вважаючи його нездатним протистояти танковій групі Гудеріана.

Для уточнення даних моментів слід залучити спогади І. Х. Баграмяна «Так починалась війна» (стор. 317—319, 320—330, 309—310, 332—333, 280, 300—304, 338). Так, якщо Г. К. Жуков і К. С. Москаленко обмежуються, в основному, цитуванням документальних джерел, а К. С. Москаленко незначною мірою аналізує становище на Південно-Західному фронті, то І. Х. Баграмян, окрім цього, описує подробиці бойових дій на флангах фронту, тобто у місцях прориву ворожих моторизованих частин, а також показує, як ухвалювалося те чи інше рішення у штабі Південно-Західного фронту, внаслідок яких подій створювався певний документ.

І. Х. Баграмян підтверджує повідомлення Г. К. Жукова про розмову по прямому проводу 8 серпня між Й. В. Сталіним і командуванням військами Південно-Західного фронту, під час якої М. П. Кирпонос запевнив Верховного головнокомандуючого, що Київ буде утриманий, а також про обмін 19 серпня телеграмами між Й. В. Сталіним і Г. К. Жуковим з приводу створення на Чернігівсько-Конотопському напрямі великого угруповання ворожих військ. Телеграму Г. К. Жукова І. Х. Баграмян наводить повніше, ніж її автор, цитуючи ту її частину, де йдеться про склад угруповання, яке необхідно створити для розгрому танкових частин Гудеріана, які повернули на південь. Цей документ свідчить, що Г. К. Жуков запропонував не тільки загальну ідею розгрому 2-ї танкової групи гітлерівців, але й вказав необхідну для цього кількість військ і техніки, військові округи, з яких ці частини можна взяти без особливої шкоди для них. Тут І. Х. Баграмян дає нам зрозуміти, що план Г. К. Жукова був досить детальним.

І. Х. Баграмян підтверджує також спогади обох попередніх авторів про створення Брянського фронту, переговори А. І. Єременка з Й. В. Сталіним, додатково наводячи при цьому уривок з переговорів між Ставкою та Військовою радою Брянського фронту 2 вересня 1941 р., під час яких ще раз була висунута категорична вимога Ставки повного розгрому ворога. Далі аналізуються причини невиконання Брянським фронтом наказу Ставки Верховного головнокомандування. Слід відмітити, що і Л. М. Сандалов («На московском направлении», стор. 184—185, 195) підтверджує точку зору І. Х. Баграмяна, вказуючи, що причинами зриву контрнаступу Брянського фронту були нестача військ і бойової техніки, в результаті чого військам фронту довелося наступати у двох різних напрямках.

І. Х. Баграмян уточнює дані К. С. Москаленка, який вважав, що загроза оточення військ Південно-Західного фронту з'явилася ще 10 вересня. Він наводить уривок з телеграми С. М. Будьонного в Ставку Верховного головнокомандування 4 вересня, в якій головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку поставив питання про допомогу фронту великими резервами із-за загрози оточення правого флангу; також було дано ряд цінних вказівок щодо попередження удару ворога з півдня.

Слід відмітити, що 4 вересня питання про відвід військ Південно-Західного фронту ще не виникало. Як і попередні мемуаристи, І. Х. Баграмян стверджує, що це питання було поставлене 10 вересня у телеграмі М. П. Кирпоноса у Ставку Верховного головнокомандування. Це було викликано проривом танків ворога у район м. Ромни, де вони з'єдналися з раніше скинутим авіадесантом. 40-ва армія Південно-Західного фронту виявилася розсіченою навпіл, в її бойових порядках з'явилася щілина. Таким чином, видно, що командування Південно-Західним фронтом поставило питання про відвід військ лише тоді, коли лінія фронту була розірвана, а резервів для її відновлення вже не було.

І. Х. Баграмян вказує, що командування фронтом не пасивно чекало дозволу на відвід військ, а енергійно намагалось відновити становище своїми вкрай обмеженими силами, зтягуючи до місця прориву все, що було можливо, будь-якими засобами намагаючись затримати ворога.

Мемуарист наводить ряд записів розмов по прямому проводу та телеграм, якими обмінялися у ті дні Ставка Верховного головнокомандування, головнокомандуючі Південно-Західним напрямом і командування Південно-Західним фронтом. Наведені документи повністю підтверджують оцінку точок зору цих інстанцій, яку дав їм К. С. Москаленко. І. Х. Баграмян лише додає, що М. П. Кирпоносу не вдалося відстояти свою думку про необхідність відводу військ фронту на переговорах із Ставкою 11 вересня.

Велику увагу І. Х. Баграмян приділяє викладу позицій головно-

командуючого військами Південно-Західного напрямку С. К. Тимошенка відносно відводу військ. Автор спогадів вказує, що, перебувши на місці для виконання своїх обов'язків, новий головнокомандуючий упевнився, що зволікання з відведенням військ означатиме великі втрати в живій силі та бойовій техніці. Певну роль в цьому зіграло і донесення М. П. Кирпоноса у штаб головнокомандуючого, яке закінчувалося словами, що фронт перейшов до боїв в умовах оточення і повного пересічення комунікацій. Мемуарист також розповідає, що М. П. Кирпонос у найнапруженіший момент не наважився без письмового підтвердження розпочати відступ, втратив майже добу на одержання аналогічного розпорядження Ставки. В результаті вороже кільце довкола військ Південно-Західного фронту стало ще щільнішим.

Питання про необхідність і своєчасність відводу військ Південно-Західного фронту з дніпровських рубежів на схід у вересні 1941 р. висвітлене в радянській історичній літературі⁴, але в загальному плані і без подробиць прийняття остаточного рішення. Мемуари ж учасників оборонних боїв на Південно-Західному фронті більш повно і глибоко розкривають перед дослідниками суть проблеми, тому залучення їх як історичного джерела при висвітленні подій Великої Вітчизняної війни необхідне.

Розглядаючи деякі моменти згаданих боїв за спогадами їх учасників, можна зробити такі висновки. Мемуаристи у своїх працях, як правило, правдиво відображують події минулих боїв, які підтверджуються даними наявних історичних досліджень⁵. Мемуари в деяких моментах суттєво доповнюють історичну літературу. Вони містять цікавий матеріал, який, якщо його критично вивчити, допоможе дослідникам краще розібратися в подіях на Південно-Західному фронті влітку — восени 1941 р. У них зустрічаються свідчення, що дають змогу розкрити процес підготовки найважливіших рішень Ставки Верховного головнокомандування, командування військами Південно-Західного напрямку і Південно-Західного фронту з питань організації контрударів, відводу військ на тиллові рубежі тощо.

Спогади збагачують читачів відомостями про раніше невідомі подробиці діяльності командування частин і з'єднань із складу Південно-Західного фронту. Можна встановити певний зв'язок між мемуарами воєначальників різних рангів, що дає більш детальну уяву про дії дивізій, корпусів, армій та фронту в цілому. Читач знайомиться з безприкладним героїзмом бійців, командирів, політпрацівників, цілих підрозділів і частин. Мемуаристи змальовують образи радянських воєначальників, які відіграли значну роль у керівництві битвами на південно-заході країни. В окремих випадках мемуари допомагають встановити історичну справедливість, віддаючи належне невинувато забутим героям.

Спогади становлять собою цінні історичні джерела, а використання в них багатьох архівних матеріалів піднімають мемуари до рівня документальних свідчень.

Г. В. ПОРТНОВ

⁴ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, стор. 89—90; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. К., 1967, т. 1, стор. 201—203.

⁵ Див.: Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, стор. 67—68, 88—92; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1, стор. 157—198; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967, стор. 463—469, та ін.

НАГОРОДИ АРХІВІСТАМ

За багаторічну плідотворну роботу і активну участь у підготовці та виданні на громадських засадах «Історії міст і сіл Української РСР» Президія Верховної Ради Української РСР Указом від 25 лютого цього року нагородила велику групу учасників створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» Почесною грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. Серед них нагороджені і працівники архівних установ:

ПОЧЕСНОЮ ГРАМОТОЮ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Гнезділов
Володимир Петрович	— старший науковий співробітник Курського обласного державного архіву,
Мітюков
Олександр Георгійович	— начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР,
Орлова
Галина Петрівна	— старший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву СРСР, м. Ленінград.

ГРАМОТОЮ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Гісцова
Любов Захарівна	— заступник директора Центрального державного історичного архіву УРСР, м. Київ,
Єрмакова
Нінель Олексіївна	— начальник відділу Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, м. Київ,
Сісецький
Анатолій Георгійович	— начальник відділу Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, м. Київ,
Слончак
Ніна Миколаївна	— начальник відділу Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР, м. Київ,
Цебенко
Галина Сидорівна	— начальник відділу Чернівецького обласного державного архіву,
Яцура
Михайло Терентійович	— заступник директора Чернігівського обласного державного архіву.

Великій групі учасників створення «Історії міст і сіл Української РСР» присвоєні почесні звання Української РСР. Серед них:

ЗАСЛУЖЕНОГО ПРАЦІВНИКА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Жук
Вірі Никанорівні	— начальнику відділу Полтавського обласного державного архіву.

ОБГОВОРЕННЯ ЗАВДАНЬ ЗАВЕРШАЛЬНОГО РОКУ П'ЯТИРІЧКИ

В обстановці політичного і трудового піднесення наша країна вступила в 1975, завершальний рік п'ятирічки. У матеріалах грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС, у виступі Л. І. Брежнєва на Пленумі, у Зверненні ЦК КПРС до партії, до радянського народу підведені підсумки творчої діяльності партії і народу за чотири роки у здійсненні планів комуністичного будівництва, накреслені нові завдання по дальшому піднесенню соціалістичної економіки, науки і культури.

Обговоренню підсумків діяльності архівних установ Української РСР за 1971—1974 рр. та накресленню завдань на нинішній рік п'ятирічки було присвячено розширене засідання Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, яке відбулося 22 лютого 1975 р. У роботі Колегії взяли участь: завідувачий сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас, референт відділу культури, освіти і охорони здоров'я Управління справами Ради Міністрів УРСР Т. Я. Тарасенко, член Колегії Головархіву СРСР, начальник організації відділу Б. М. Богатов, начальник відділу науково-довідкового апарату і обліку архівних фондів Головархіву СРСР К. В. Крестовська, директор ВНДІДАС О. П. Курантов, директори і заступники директорів центральних державних архівів; завідувачі архівними відділами облвиконкомів, директори облдержархівів та їх філіалів, Київського, Севастопольського і Харківського міськдержархівів з постійним складом документів, начальники відділів, секретарі парторганізацій та голови місцевих центральних державних архівів УРСР у м. Києві, інспекторський склад Головархіву УРСР. Всього понад 120 чоловік.

З доповіддю «Підсумки роботи архівних установ Української РСР за чотири роки п'ятирічки і завдання на 1975 р.» виступив заступник начальника Головархіву УРСР М. Г. Савченко. Він відзначив, що, виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. № 301 «Про заходи по поліпшенню архівної справи в міністерствах, відомствах і державних архівах республіки» і п'ятирічний план розвитку архівної справи в Українській РСР на 1971—1975 рр., центральні, обласні, міські й районні державні архіви республіки досягли певних успіхів у своїй діяльності. Завдання четвертого року п'ятирічки по основних показниках виконані. Цьому в значній мірі сприяло соціалістичне змагання в колективах архівних установ.

Здійснено важливі заходи по поліпшенню зберігання документів і технічного оснащення державних архівів. За чотири роки п'ятирічки одержано 240 одиниць різноманітного технологічного устаткування, що дозволило виготовити 13,6 млн. кадрів мікрофільмів, перевиконати планові завдання по реставрації, ремонту і картонуванню документів. Протягом 1971—1974 рр. введені в експлуатацію приміщення Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР, Дніпропетровського, Запорізького, Кримського і Ровенського облдержархівів загальною площею 21,3 тис. м², що розраховані на зберігання 6,4 млн. справ, 50 тис. коробок кінодокументів, 100 тис. коробок магнітних звукозаписів і понад 20 млн. негативів фотодокументів. Одержали нові або додаткові приміщення 223 райміськархіви, у 268 проведено ремонт.

Будівництво нових та розширення існуючих площ архівосховищ забезпечило планомірне комплектування центральних, обласних, міських та районних державних архівів документами органів державної влади і управління, міністерств, відомств, установ і організацій. У 1971—1974 рр. на державне зберігання прийнято 3,2 млн. справ документів на паперовій основі, 12 603 од. зб. кінодокументів, 201 тис. фотодокументів, 21 844 од. зб. звукозаписів, 80 тис. креслень технічної документації.

Роки дев'ятої п'ятирічки стали періодом дальшого розширення використання документів в інтересах комуністичного будівництва. Серед здійснених у 1974 р. заходів центральне місце зайняла підготовка до 30-річчя визволення Радянської України від фашистських загарбників, що сприяло активізації всіх форм використання документів. Зокрема, державними архівами підготовлено понад 30 виставок, 10 фотовітрин і плакатів, опубліковано до 200 статей і підбірок документів, організовано 50 теле-і радіопередач, прочитано близько 500 лекцій, присвячених славному ювілею. Для подання допомоги в оформленні експозицій історико-краєзнавчим і народним музеям, кімнатам бойової слави було виготовлено і передано майже 2000 копій і фотокопій документів періоду Великої Вітчизняної війни. ЦДАКФФД УРСР передав республіканському музею історії Великої Вітчизняної війни в Києві 1000 копій кіно- і фотодокументів, які широко використані в його експозиціях. В республіці зросла увага до публікації історичних документів, насамперед тих, що стосуються історії розвитку радянського суспільства. Протягом чотирьох років архівними установами підготовлено 50 збірників документів, монографій, каталогів, путівників, покажчиків, загальним обсягом майже 1200 друк. аркушів, з яких 24 — обсягом 512 друк. аркушів видано. Серед публікацій, які одержали високу оцінку наукової громадськості, збірники документів «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за створення Союзу РСР», «Полтаві 800 років», «Пролетарський інтернаціоналізм — наше знамя», монографія «Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.)» та ін.

За чотири роки п'ятирічки поліпшився стан архівної справи і документальної частини діловодства в міністерствах, відомствах і установах республіки, які впорядкували і затвердили описи на 5,2 млн. справ державного зберігання. Відомчі архіви одержали понад 5 тис. приміщень під сховища, на 284 одиниці збільшилися штати працівників відомчих архівів; майже 90 процентів установ у республіці ведуть діловодство по номенклатурах, погоджених з архівними органами. Важливе значення в справі поліпшення діяльності відомчих архівів мало проведення Головархівом УРСР республіканських громадських оглядів стану архівів і діловодства в установах міністерств освіти, сільського господарства і культури. В результаті цього 89 процентів установ упорядкували документи за встановлені строки і поліпшили умови їх зберігання. У республіці створено мережу зразкових відомчих архівів в обласних, міських, районних і сільських установах, куди входять понад 400 архівів, а також організовано 55 об'єднаних відомчих архівів.

Архівісти стали більш глибоко і предметно займатися питаннями документальної частини діловодства, що знайшло відображення у спільній розробці з відомствами номенклатур справ, підготовці інструкцій по діловодству у відповідності з вимогами Єдиної державної системи діловодства і ГОСТів на організаційно-розпорядчу документацію. У 15 областях республіки створені й діють постійно курси підвищення ділової кваліфікації діловодного персоналу установ, які стали учбово-методичними центрами по діловодству і роботі відомчих архівів.

У результаті здійсненої в 1971—1974 рр. перебудови госпрозрахункових підрозділів державних архівів значно поліпшилися економічні та якісні показники їх діяльності. За цей період ними упорядковано 2,2 млн. справ державного зберігання.

Виконуючи завдання координаційного плану науково-дослідної роботи в галузі архівознавства, діловодства і спеціальних історичних дисциплін, архівні установи республіки вели розробку 5 наукових проблем, які включали 6 тем, у тому числі по підготовці переліків документів, що підлягають прийому на державне зберігання; теорії і методики створення та вдосконалення науково-довідкового апарату; орга-

нізації діловодства на основі вимог ЄДСД і ГОСТів на організаційно-розпорядчу документацію тощо.

За роки п'ятирічки значно зріс бюджет на утримання архівних установ республіки. Якщо в 1970 р. на цю справу було виділено 2,3 млн. крб., то на 1975 р.— 2,9 млн. крб. Крім цього, на капітальне будівництво архівосховищ асигновано за чотири роки понад 4 млн. крб.

Разом з тим, як підкреслювалося у доповіді, у роботі архівних установ республіки мали місце недоліки, упущення і невирішені питання. Незадовільно здійснювалися заходи по забезпеченню зберігання документів. Деякі обласні державні архіви не виконали планових завдань по мікрофільмуванню (Ворошиловградський, Житомирський, Ровенський), реставрації (Дніпропетровський і Запорізький), ремонту (Київський, Миколаївський), опрацюванню (Волинський), картонуванню документів (Вінницький, Ворошиловградський, Хмельницький). Повільно ведеться реконструкція додаткового приміщення Вінницького облдержархіву. Частина міських і районних державних архівів у Волинській, Ворошиловградській, Запорізькій, Тернопільській і Кримській областях не забезпечена придатними приміщеннями для зберігання документів.

Серйозні недоліки мають місце в організації комплектування державних архівів. У республіканських, обласних, міських і районних установах зберігається понад 1 млн. справ з простроченими термінами зберігання, зокрема, в Миколаївській області — 117,5 тис. справ, Запорізькій — 91,5, Донецькій — 60 тис. справ. Нецілеспрямовано ведеться комплектування облдержархівів документами особового походження. Повільно здійснюється експертиза цінності документів у державних архівах.

Вимагає підвищення інформативний рівень науково-довідкового апарату державних архівів. У систематичні, географічні та іменні каталоги внесено відомості про склад і зміст лише 10 процентів справ, які зберігаються в архівах. Сучасним вимогам описання відповідає тільки 63 проценти описів фондів першої категорії на документи радянського періоду. Повільно впроваджується у практику роботи архівних установ досвід Миколаївської і Харківської областей з організації каталогізації документів госпрозрахунковими відділами держархівів у відомствах.

У науково-видавничій роботі архівні установи не завжди дотримуються встановлених планами строків підготовки документальних публікацій. Такі факти мали місце в ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР, Хмельницькому і Чернівецькому облдержархівах. Несвоєчасно формується склад редколегій збірників, із запізненням готуються плани-проспекти та методичні рекомендації по відбору і археографічному опрацюванню документів.

Залишається невисоким рівень організаційно-методичного керівництва відомчими архівами у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Чернігівській та деяких інших областях, внаслідок чого більшість установ не впорядкували документи протягом встановлених строків.

Повільно виконується розробка тем координаційного плану науково-дослідної роботи та їх впровадження в діяльність архівних установ. Вимагає підвищення науковий рівень розробки цих тем.

Вказані недоліки у діяльності архівних установ республіки, наголошувалося у доповіді, негативно впливають на загальний стан архівної справи в УРСР. Їх усунення — одне з найважливіших завдань архівістів, передумова успішного виконання п'ятирічного плану розвитку архівної справи в Українській РСР.

Доповідач підкреслив також, що успішне виконання планів і соціалістичних зобов'язань завершального року п'ятирічки вимагає від архівістів великих зусиль і самовідданої праці, вміння зосередитися на вирішенні найголовніших питань своєї діяльності. Тому керівникам архівних

установ потрібно по-діловому з'ясувати причини відставання на тих чи інших ділянках роботи державних архівів, надати їм необхідну практичну і методичну допомогу.

Учасники розширеного засідання Колегії взяли активну участь в обговоренні доповіді та актуальних завдань, які вирішуватимуться архівними установами республіки у завершальному році п'ятирічки.

Значне місце у п'ятирічному плані Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, як відзначалося у виступі члена Колегії Головархіву УРСР, директора ЦДАЖР УРСР В. В. Кузьменка, відводилося забезпеченню зберігання документів. В архіві закінчена велика і складна робота по перевірці наявності документів і тепер підводяться її підсумки. За минулі чотири роки архів закартонував понад 600 тис. справ і в найближчі роки планує повністю завершити цю роботу. За рахунок реконструкції стелажного устаткування і раціонального розміщення документів у сховищах досягнуто позитивних результатів в оптимальному використанні корисної площі. Всі ці заходи створюють сприятливі умови для довготривалого зберігання найцінніших документальних джерел з історії Української РСР.

Значна робота проведена архівом по комплектуванню документами провідних республіканських установ. За чотири роки п'ятирічки на державне зберігання прийнято 205 тис. справ. Серед них документи Ради Міністрів УРСР по 1962 р. включно, Держплану УРСР, ЦСУ УРСР, міністерств фінансів, лісового господарства, сільського господарства, зв'язку, освіти, культури, охорони здоров'я, Укрпрофради та багатьох інших.

В. В. Кузьменко спинився також на завданнях, які архів вирішуватиме у завершальному році п'ятирічки та в наступні роки. Насамперед необхідно, наголосив доповідач, прийняти на державне зберігання документи від усіх республіканських міністерств і відомств. Вимагає відновлення документальний склад фонду Раднаркому УРСР за ряд довоєнних років. З цієї метою в архіві створена спеціальна група наукових працівників, яка проводить виявлення урядових документів по фондах наркоматів та інших центральних установ республіки, де такі документи відклалися у вигляді копій або дублетних примірників.

Важливе політичне і наукове значення має підготовка ЦДАЖР УРСР спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інститутом історії АН УРСР тритомного збірника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.».

Питання діяльності архівних установ Київської області були порушені у виступі завідуючого архівним відділом облвиконкому Б. П. Рощина. За чотири роки п'ятирічки державними архівами області здійснено ряд важливих заходів по забезпеченню зберігання документів. Зокрема, у всіх райміськархівах документи закартоновані, 26 з 28 райміськархівів забезпечені приміщеннями, які відповідають сучасним вимогам зберігання документів. Непогані показники роботи досягнуті по упорядкуванню документів у відомствах. Майже 80 процентів із 2288 установ списку № 1 своєчасно упорядковували документи і затвердили на них описи.

Активним було використання документів держархівів Київщини в агітаційно-пропагандистських і культурно-освітніх цілях. Тільки у 1974 р. Київський облдержархів підготував 5 стаціонарних і 40 пересувних документальних виставок, провів 5 теле- і 55 радіопередач, опублікував у республіканській і місцевій пресі понад 100 статей і підбірок документів; співробітниками архіву було прочитано для населення 256 лекцій, підготовлених за архівними документами.

Разом з тим, відмітив Б. П. Рощин, ряд важливих питань розвитку

архівної справи в області вирішується повільно. Ще не всі обласні, міські та районні установи ведуть діловодство за номенклатурами, погодженими з архівними органами; затягується проектування будівництва нового приміщення Київського облдержархіву.

Завідуюча архівним відділом Одеського облвиконкому Р. О. Литвинчук відзначила, що у роботі архівних установ Одеської області велика увага приділялася питанням забезпечення зберігання документів. У їх вирішенні велика допомога подавалася з боку виконкомів обласної, міських і районних Рад депутатів трудящих. Протягом 1974 р. було закартоновано документи у всіх 30 міських і районних держархівах області, а також у 20 відомчих архівах провідних обласних установ. У 1971—1974 рр. 14 райміськархівів одержали нові або додаткові приміщення. Дев'ять міських і районних архівів за чотири роки виконали по основних показниках завдання п'ятирічного плану розвитку архівної справи.

Досвідом роботи по поліпшенню умов зберігання документів у держархівах низової ланки поділилася завідувача архівним відділом Донецького облвиконкому В. І. Колоба. Вона підкреслила, що досягнути позитивних наслідків на цій важливій ділянці архівної роботи можна лише при активній допомозі місцевих радянських органів. Тому керівникам архівних установ необхідно систематично, наполегливо і по-діловому ставити питання розвитку архівної справи перед виконавчими комітетами місцевих Рад депутатів трудящих і домагатися їх вирішення.

Саме завдяки цьому в Донецькій області тільки в 1974 р. і в січні 1975 р. виконкоми міських і районних Рад депутатів трудящих виділили нові відповідні приміщення 13 райміськархівам. У сховищах 32 райміськархівів встановлені металеві стелажі, конструкція яких дозволяє раціонально використати наявну площу для зберігання документів. Архіви забезпечені сучасними службовими меблями, друкарськими машинками, приладами для вимірювання температурно-вологісного режиму у сховищах.

Велика увага приділяється питанням роботи відомчих архівів області. В результаті здійснених заходів 1762 установи виділили окремі приміщення для архівів, 135 відомчих архівів, обладнали їх металевими стелажми. Для організації зразково-показових відомчих архівів розроблені і розіслані всім установам і організаціям «Основні вимоги до показових архівів». З метою підвищення рівня методичної роботи в 7 міських і районних архівах області створено методичні кабінети, де зосереджена методична література, необхідна для роботи відомчих архівів.

Про будівництво нових приміщень державних архівів республіки та їх технічне оснащення йшлося у виступі начальника відділу технічного оснащення, експлуатації і будівництва архівів Головархіву УРСР П. О. Хоменка. Він відмітив, що за чотири роки в республіці досягнуті позитивні наслідки в реалізації будівельної програми. Введено в експлуатацію нові приміщення держархівів, обладнані системами вентиляції і кондиціонування повітря, хімпожежогасіння, що створює оптимальні умови для забезпечення зберігання документів і роботи над ними. В республіці є також позитивний досвід збільшення площ архівосховищ за рахунок реконструкції існуючих приміщень та стелажного устаткування. Такі роботи здійснено у ЦДІА УРСР в м. Львові, а також у Волинському й Чернівецькому облдержархівах, що дозволило вирішити проблему їх комплектування.

За чотири роки п'ятирічки багато зроблено у справі технічного оснащення архівів для забезпечення успішного виконання робіт по поліпшенню фізичного стану документів. Створено лабораторії по мікрофільмуванню документів у Львівському, Житомирському, Черкаському, Полтавському і Ровенському облдержархівах, по реставрації, ремонту

і опрацюванню документів — у Миколаївському, Івано-Франківському і Кіровоградському облдержархівах, а також 7 зональних лабораторій по обробці мікроплівки. На базі одержаного технологічного устаткування Волинський, Львівський, Миколаївський, Рівенський, Сумський, Харківський, Чернігівський і Черкаський облдержархіви власними силами розгорнули виробництво коробок для картонування документів.

У виступі П. О. Хоменка містилися також критичні зауваження на адресу архівних установ, керівники яких недостатньо контролювали проектування і хід будівництва нових приміщень держархівів.

Незадовільно використовується у ряді облдержархівів технологічне устаткування, і зокрема, апаратура для мікрофільмування. У Ворошиловградському облдержархіві план мікрофільмування документів виконано лише на 20 процентів. Повільно ведеться ця робота в Дніпропетровському, Запорізькому, Київському і Рівенському облдержархівах.

З метою усунення цих недоліків відділ технічного оснащення, експлуатації і будівництва архівів Головархіву УРСР передбачає посилити допомогу архівним установам у питаннях проектування і будівництва, технічного оснащення, налагодження технологічного устаткування, забезпечення дефіцитними матеріалами і обладнанням.

Директор Львівського облдержархіву Л. М. Мінаєва відзначила, що заміна в 1974 р. і на початку 1975 р. дерев'яних стелажів на металеві дозволила збільшити корисну площу архівосховищ і вирішити проблему комплектування архіву на кілька років вперед. Проведена значна робота по поліпшенню фізичного стану документів. Усунуті відставання минулих років по мікрофільмуванню, реставрації і ремонту документів, що створює сприятливі умови для успішного виконання завдань п'ятирічного плану. Архів одержав коробкошвейну машину і приступає до виготовлення картонних коробок власними силами.

Директор ЦДАКФФД УРСР Г. С. Пшеничний зупинився на питаннях організації роботи в республіці з кінофотофонодокументами. Він відзначив, що архів спільно з Головархівом УРСР надіслав до ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР доповідні записки про стан зберігання фотодокументів у редакціях газет і журналів, документальних кінофільмів на кіно- і телестудіях, звукозаписів в установах радіомовлення, що відіграло важливу роль в поліпшенні всієї роботи з цими спеціальними видами документів, в передачі їх на державне зберігання.

Ряд обласних державних архівів, в тому числі Львівський, Чернівецький та деякі інші, комплектуються кінодокументами і звукозаписами. Проте не всі архівні установи займаються цією роботою. Наприклад, у Донецькій області під загрозою знищення перебувають кінодокументи обласної телестудії. У Житомирській області, де існує один з найкращих в республіці аматорських кіноклубів, архівний відділ облвиконкому не приділяє належної уваги питанню відбору любительських фільмів на державне зберігання.

Виступаючий також наголосив на необхідності вирішення ряду методичних питань роботи з кінофотофонодокументами. Насамперед, вимагають розробки нові МРТУ на кінофотофонодокументи, бо існуючі вже застаріли, а також нові ГОСТи для зберігання кіно- і фонодокументів; потрібно домогтися централізованого забезпечення державних архівів сучасними магнітофонами; також необхідно підготувати примірний перелік апаратури, потрібної для роботи з кінофотофонодокументами в державних архівах.

Питання дальшого вдосконалення роботи міських і районних державних архівів були підняті у виступі завідуючого архівним відділом Житомирського облвиконкому С. К. Янушевського. Він підкреслив, що поліпшення архівної справи у районах значною мірою залежить від авторитету завідуючих районними держархівами, їх уміння ставити

перед виконками місцевих Рад депутатів трудящих найбільш принципові питання діяльності архівних установ. За останні роки в області здійснені заходи по організаційному зміцненню райміськдержархівів. Наприклад, завідуючи в ці установи призначаються лише при погодженні з архівним відділом облвиконкому. Поліпшився матеріально-технічний стан райміськархівів: дві третини з них одержали нові, придатні для зберігання документів приміщення, всі архіви забезпечені друкарськими машинками, телефонами. На думку С. К. Янушевського, необхідно централізовано забезпечувати державні архіви вогнегасниками, приладами для вимірювання температурно-вологісного режиму.

Начальник відділу відомчих архівів і організації діловодства Головархіву УРСР М. О. Місерман зупинився на роботі архівних установ з відомчими архівами. Зокрема, відзначалося, що архівні установи Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Сумської, Чернігівської та деяких інших областей протягом багатьох років не здійснюють належний контроль за відомчими архівами. Виконання урядової постанови по упорядкуванню документів у відомствах цих областей затягується. Причина такого стану справ полягає у незадовільних контактах керівників архівних установ з місцевими органами влади, в недостатньому інформуванні їх про стан архівної справи в області.

Виступаючий відзначив, що у створенні об'єднаних відомчих архівів у республіці є ряд невирішених питань. Зокрема, необхідно розробити примірні штати об'єднаних відомчих архівів залежно від їх категорійності і складу документів, тарифну сітку заробітної плати працівників об'єднаних відомчих архівів і кваліфікаційні вимоги до них.

Виступ члена Колегії Головархіву СРСР, начальника організаційного відділу Б. М. Богатова був присвячений висвітленню діяльності архівних установ Союзу РСР та завдань, що вирішуватимуться ними у завершальному році п'ятирічки. У 1974 р. продовжувалося послідовне вирішення проблем, що мали важливе значення для здійснення архівними установами своїх основних функцій в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, спрямованих на дальше поліпшення забезпечення зберігання документів ДАФ СРСР, науково-дослідної і методичної роботи, науково-публікаційної та інформаційної діяльності, структури архівних установ, трудової дисципліни, роботи з кадрами, ділових зв'язків з архівними установами зарубіжних країн. Завершена підготовка проектів п'ятирічного (на 1976—1980 рр.) і довгострокового перспективного (на 1976—1990 рр.) планів розвитку архівної справи в СРСР. У галузі наукових досліджень з проблем архівознавства і документознавства в минулому році проводилася робота з 53 наукових тем, серед яких провідне місце займала проблема наукового формування ДАФ СРСР, забезпечення довготривалого зберігання документів, удосконалення інформаційного обслуговування архівами потреб держави, науки, культури.

На державне зберігання протягом року в архівосховища країни прийнято понад 3 млн. справ, із-за кордону одержано 900 оригіналів документів, понад 5 тис. кадрів мікрофільмів. У державних архівах виявлено і передано Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 32 документи В. І. Леніна. В 1974 р. архівні установи брали участь у підготовці 21 збірника документів, які видавалися за рішенням директивних органів.

Б. М. Богатов відзначив, що практика щорічного проведення розширених засідань Колегії Головархіву УРСР має велике організуюче значення для мобілізації працівників архівних установ республіки на дальший розвиток і вдосконалення архівної справи. Він також підкреслив, що у загальносоюзних планах розвитку архівної справи важливе місце належить заходам, здійснюваним державними і відомчими архівами УРСР. Зокрема, по результатах освоєння капіталовкладень на бу-

дівництво нових архівосховищ Україна займає одне з провідних місць в країні.

Великі завдання стоять перед архівними установами країни у завершальному році п'ятирічки, виконання планів якої створить надійну передумову для досягнення нових рубежів архівної справи. У зв'язку з цим на основі глибокого аналізу сьогоденних досягнень необхідно уточнити головні показники і перспективи нашої роботи на 1976—1980 рр. Архівні установи повинні взяти активну участь у загальносоюзних заходах, пов'язаних з святкуванням 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, відзначення 70-річчя революції 1905—1907 рр. в Росії та 150-річчя повстання декабристів. Архівістам України необхідно на належному рівні провести в Києві XVI Міжнародну конференцію «Круглого стола архівів» і активізувати підготовку до VIII Міжнародного конгресу архівів у Вашингтоні в 1976 р.

На засіданні Колегії виступив завідуючий сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас.

Після всебічного обговорення підсумків роботи архівних установ республіки за 1971—1974 рр. Колегія Головархіву УРСР прийняла рішення, в якому схвалено діяльність архівних установ Української РСР по виконанню п'ятирічного плану розвитку архівної справи.

Колегія підкреслила, що в основі організаційної роботи архівних установ республіки повинні бути покладені рішення грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС, Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу, рішення січневого (1975 р.) Пленуму ЦК Компартії України. Найважливішими завданнями працівників архівних установ республіки є забезпечення архівними установами Української РСР виконання планів завершального року п'ятирічки. Боротьба за виконання і перевиконання поставлених завдань повинна стати справою честі кожного архівіста. Рішення Колегії Головархіву УРСР спрямовує трудове піднесення всіх працівників архівних установ на безумовне виконання виробничих планів; виявлення і використання наявних резервів та поліпшення ефективності усіх видів архівних робіт, зміцнення планової, виробничої і трудової дисципліни, на розгортання у колективах архівних установ соціалістичного змагання за дострокове виконання і перевиконання завдань завершального року п'ятирічки.

В. П. БОДНАР, А. В. КЕНТІЙ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ АРХІВІСТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

21 лютого 1975 р. у м. Києві відбулася республіканська науково-практична конференція, присвячена обговоренню завдань архівних установ Української РСР, спрямованих на поліпшення науково-довідкового апарату до архівних фондів державних і партійних архівів Української РСР. Конференція була організована Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

У роботі конференції взяли участь представники архівних установ всіх областей республіки: завідувачі архівними відділами облвиконкомів, директори, начальники відділів і співробітники, які очолюють групи науково-довідкового апарату державних архівів, завідувачі партійними архівами обкомів Компартії України; завідувачі архівами ряду міністерств і відомств УРСР, керівники та наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-

ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, центральних державних архівів м. Києва, завідувачі кафедрами та викладачі вузів республіки, співробітники Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, начальники відділів Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Б. М. Богатов, К. В. Крестовська, директор Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (ВНДІДАС) О. П. Курантов, перший заступник керуючого справами Ради Міністрів УРСР Г. Ф. Яремчук.

Конференцію відкрив начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков.

У доповіді «Завдання архівних установ щодо поліпшення науково-довідкового апарату до архівних фондів» О. Г. Мітюков відзначив, що однією з важливих умов успішного вирішення завдань комуністичного будівництва у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС є організація високоєфективної системи науково-технічної інформації. Тому особливого значення набуває розвиток науково-інформаційної діяльності архівних установ.

Про зростаючий попит радянського суспільства на архівні матеріали і розширення інформаційної діяльності державних архівів республіки в цьому п'ятиріччі, зауважив доповідач, красномовно свідчать такі дані: за період 1971—1974 рр. державні архіви УРСР задовольнили 8 тис. тематичних запитів установ, організацій і підприємств; видали 418 тис. довідок соціально-правового характеру; 20 тис. дослідникам, які працювали в читальних залах державних архівів, видали близько 600 тис. справ; десятки тисяч копій документів демонструвалися на виставках, використовувалися в радіо- і телепередачах.

Архівні установи республіки здійснюють також широку програму підготовки і видання документальних публікацій. Під час підготовки 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР», що здобуло широке визнання і високу оцінку наукової громадськості нашої країни, використано понад 1 млн. архівних справ і близько 10 тис. фотодokumentів, які зберігаються в державних архівах республіки.

Забезпечення широкого інформаційного попиту на документи Державного архівного фонду Української РСР, що налічує 31 млн. справ, неможливе без наявності в державних архівах республіки системи довідників, що в різних аспектах розкривають склад і зміст документів. О. Г. Мітюков дав глибокий аналіз діяльності державних архівів УРСР щодо створення і вдосконалення комплексу архівних довідників. На сьогодні на всі основні найбільші фонди, що зберігаються в державних архівах і часто використовуються, складені і удосконалені описи. У всіх держархівах республіки створена система каталогів, куди влило 4,8 млн. карток; видано 24 путівники по фондах державних архівів і короткий довідник «Державні архіви Української РСР». Вперше підготовлено до видання міжархівний довідник «Твори В. І. Леніна на Україні», видано ряд описів, покажчиків і каталогів унікальних документів. У науково-інформаційному бюлетені «Архіви України» систематично публікуються фондові і тематичні огляди. Розроблена схема класифікації документів дорадянського періоду в систематичних каталогах держархівів республіки.

Під час удосконалення описів і створення каталогів були виявлені, описані і надані в розпорядження наукової громадськості численні раніше не відомі документи з історії революційних подій 1905—1907 рр., Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни і відбудови народного господарства республіки, створення і діяльності військово-революційних комітетів тощо.

У доповіді О. Г. Мітюкова зроблений всебічний аналіз загального стану науково-довідкового апарату державних архівів республіки і всіх основних категорій архівних довідників, відзначений позитивний досвід.

Доповідач підкреслив, що, працюючи над створенням і вдосконалення науково-довідкового апарату, співробітники архівних установ республіки виробили найраціональніші методи організації і проведення цієї роботи. Широко застосовується диференційований підхід до описання документів різної науково-історичної цінності, здійснюється вдосконалення описів і каталогізації документів за галузевими і територіальними комплексами фондів; поєднуються подокументний і подиничний способи описання документів при каталогізації.

Співробітники архівних установ республіки систематично займаються теоретичним розробленням проблеми створення і вдосконалення науково-довідкового апарату до архівних фондів, виступають з доповідями, статтями, повідомленнями на сторінках архівознавчих видань, на союзних і республіканських нарадах.

Доповідач звернув увагу учасників конференції на недоліки у роботі архівних установ республіки щодо створення й удосконалення науково-довідкового апарату до архівних фондів. Найсуттєвішими з них є: незавершеність роботи з визначення категорії фондів, що негативно позначається на плануванні, організації і методиці роботи щодо створення й удосконалення науково-довідкового апарату; незадовільний стан значної частини описів, заголовки яких не розкривають змісту документів, потребують редагування або перескладання; незначний обсяг документальної інформації (10 процентів), введеної до каталогів державних архівів; відсутність чітких критеріїв створення іменних каталогів; недостатньо висока якість робіт щодо створення і вдосконалення описів каталогів, путівників, що призводить до втрати інформації, зниження науково-інформаційного рівня довідників.

О. Г. Мітюков накреслив заходи, здійснення яких поліпшить якість підготовки і подачі інформації про документи державних архівів, введеної до різних видів довідників. З цією метою конче потрібно і надалі поліпшувати організацію й методику створення і вдосконалення науково-довідкового апарату. Важливими в цій роботі є забезпечення наступності науково-довідкового апарату державних і відомчих архівів, розробка принципів створення іменних каталогів, застосування у роботі з каталогами механічного пошуку інформації тощо.

Найбільші за обсягом документів архіви республіки — центральні державні архіви у м. Києві і Львові, Львівський, Одеський, Чернігівський, Чернівецький облдержархіви — повинні організувати експериментальні роботи в цьому напрямі. Слід обмірковувати також питання про об'єднання тематичної каталожної картки з мікрофотокопіями описаних на ній документів.

У зв'язку з інтенсивним поповненням фондового складу державних архівів республіки, які щоденно приймають на державне зберігання 2—3 тис. справ, виникла необхідність у перевиданні значної частини путівників по фондах держархівів. Тому Головархів УРСР передбачив у майбутньому серійне перевидання і створення путівників по фондах всіх центральних, обласних і найбільших міських архівів, підготовлених за єдиною схемою і єдиними принципами.

Для виконання цих завдань, підкреслив доповідач, в архівних установах республіки створені всі необхідні умови. У центральних архівах створені спеціалізовані відділи науково-довідкового апарату з 10—12 чоловік, в архівах Львівської, Закарпатської і Чернівецької областей — спеціальні бригади для удосконалення науково-технічної обробки документів і створення повноцінного науково-довідкового апарату до архівних фондів. У 17 облдержархівах виділені групи співробітників, які відповідають за створення науково-довідкового апарату і координують цю роботу.

Розвиток науково-довідкового апарату, його прогнозування повинні

бути тісно пов'язані з розвитком суспільних наук, в першу чергу радянською історичною наукою.

Аналіз стану документальної бази партійних архівів Української РСР і науково-довідкового апарату до неї, висвітлення ролі і значення архівних довідників у використанні документів партії і комсомолу зроблено в доповіді старшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС кандидата історичних наук Д. С. Щедріної.

Вона проінформувала учасників конференції про те, що у партійних архівах республіки сконцентровано 7,3 млн. справ, що є значною джерельною базою для розвитку суспільних наук, теоретичної і пропагандистської діяльності партії.

Про всезростаючу увагу дослідників до партійних документів, зауважує Д. С. Щедріна, свідчать такі факти: у 1971—1974 рр. у читальних залах партійних архівів працювали 6326 дослідників, які використали 306 тис. справ. Партійні архіви виконали 54 910 запитів партійних радянських органів і установ; видали 12 нарисів з історії партійних організацій республіки, 3 збірники статей, 8 брошур, 17 збірників документів і матеріалів, 5 статистичних збірників.

З метою найефективнішого використання документів у наукових і практичних цілях працівники партійних архівів створили систему архівних довідників, в яку ввійшли 138 736 описів, 165 тематичних картотек, що містять 322 496 карток, систематичний каталог, в який влило 208 тис. карток, алфавітні картотеки, що нараховують 6,7 млн. карток, 55 фондів і тематичних оглядів, 311 історичних довідок.

Доповідач відзначила велику роботу, яку систематично здійснюють співробітники партійних архівів, спрямовану на створення і вдосконалення різноманітних довідників, підвищення їх інформаційного рівня. Поряд з безперечними успіхами науково-довідковий апарат партархівів вимагає дальшого удосконалення. Так, в багатьох описах зустрічаються заголовки, що не розкривають змісту справ, а інколи перекручують його, що призводить до втрати інформації, необхідної досліднику; відсутня уніфікація прийомів описання документів. До частини значних за обсягом описів не складений необхідний внутрішній науково-довідковий апарат (передмова, покажчики, зміст). Деякі історичні довідки до фондів обкомів, міськкомів, райкомів партії складені схематично, занадто коротко, не висвітлюють історії фондоутворювача, не відображають рівня збереженості та використання документів, а також основних принципів упорядкування.

Відомо, що однією з основних складових частин науково-довідкового апарату партійних архівів є предметно-тематичні картотеки, створені з найактуальніших тем, які інтенсивно використовуються. До створення систематичних каталогів, за рекомендацією Центрального партійного архіву при ЦК КПРС, партархіви республіки приступили в 1971 р. На сьогодні в систематичних каталогах партійних архівів нараховується 208 тис. карток, складених внаслідок каталогізації 33 тис. справ.

Перед партійними архівами стоїть завдання протягом 1975—1990 рр. закаталогізувати основні фонди партійних архівів.

Доповідач підкреслила, що дальший розвиток і пропаганда ідей марксизму-ленінізму, наукове дослідження і розробка численних проблем розвитку соціалістичного суспільства, теоретичне узагальнення досвіду багатогранної діяльності партійних і радянських органів не можливі без всебічного використання архівних джерел, зосереджених у партійних архівах.

Тому створення стрункої системи інформаційних довідників про склад і зміст документів є одним з важливіших завдань, що стоять перед партійними архівами сьогодні.

Завідуючий кафедрою архівознавства і спеціальних історичних ди-

сциплін Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка професор В. І. Стрельський у своєму виступі спинився на методологічних питаннях створення науково-довідкового апарату до архівних фондів, підкресливши необхідність проведення наукового аналізу і критичної марксистсько-ленінської оцінки змісту документа як історичного джерела під час його описання.

Критично оцінюючи зміст документа, архівіст повинен побачити у ньому головне, суттєве, вміти відрізнити його від поверхового, випадкового, ворожого. Це — основна умова високоякісного складання описів, путівників, оглядів документів та інших видів інформаційних довідників. З цих же позицій необхідно оцінювати і філолого-лінгвістичні особливості документа, обумовленого його походженням. Слід пам'ятати, що реакційні ідеологи сучасного імперіалізму у США і Англії для затушування його класової, антагоністичної, експлуаторської суті придумують нові терміни, назви. Завершуючи виступ, В. І. Стрельський наголосив, що класово-партійний аналіз і оцінка історичних джерел є основною умовою поліпшення науково-інформаційної діяльності архівних установ республіки.

Начальник відділу науково-довідкового апарату ЦДАЖР УРСР Л. В. Кузнецова у повідомленні проаналізувала роботу щодо створення й вдосконалення науково-довідкового апарату до фондів вищих органів державної влади і центральних органів державного управління, міністерств, органів управління народним господарством, науково-дослідних інститутів і установ культури, профспілкових та інших організацій. Для раціональнішої організації і методичного забезпечення розвитку науково-довідкового апарату в архіві розроблено схему НДА, до якої включений комплекс інформаційних довідників.

Розподіл фондів на категорії в залежності від їх інформаційного значення допоміг спрямувати зусилля співробітників архіву на вдосконалення науково-довідкового апарату до найактуальніших фондів, визначити найраціональніші форми і методи цієї роботи, скласти список фондів архіву, описи яких необхідно удосконалити протягом 1975—1990 рр.

Крім каталогізації документів, редагування і перескладання заголовків описів, в архіві створюються також покажчики до описів важливіших фондів. Вид покажчика визначається в залежності від складу і змісту документів. Так, наприклад, до опису фонду «Наркомосвіта УРСР» складено «Покажчик вищих учбових закладів», до опису фонду «ЦК Комітету незаможних селян» — «Покажчик губернських, обласних і районних комітетів незаможних селян», до опису фонду «Вукоопспілка» — «Покажчик кооперативних організацій» та ін. На майбутнє заплановано створити міжфондові покажчики до галузевих комплексів фондів.

Для ЦДАЖР УРСР, який активно комплектується документами з історії розвитку радянського суспільства, дуже важливо вирішити питання наступності наукового апарату архіву і відомств. До описів на документи, що надходять з відомств, ставляться такі ж високі вимоги, як і до описів, що удосконалюються в архіві. Співробітники архіву здійснюють виявлення, взяття на облік і вивчення відомчих облікових картотек з метою їх використання при удосконаленні науково-довідкового апарату архіву.

Для розширення хронологічних рамок каталогів, введення до них інформації про документи з історії України післявоєнного періоду архів розпочав каталогізацію документів у відомствах під час їх упорядкування співробітниками госпрозрахункового відділу. Удосконалюється і розширюється іменний каталог. Його створення було б значно успішнішим, якби були певні методичні рекомендації з цього питання.

Немає сумніву в тому, підкреслила у своєму виступі Л. В. Кузнецова, що ця науково-практична конференція допоможе поліпшити

практичну роботу щодо створення науково-довідкового апарату всіх державних архівів республіки.

Досвідом роботи партійних архівів над створенням систематичних каталогів поділився у своєму виступі завідуючий Партійним архівом Львівського обкому Компартії України М. П. Тесленко. Він, зокрема, зазначив, що систематичні каталоги в партійних архівах почали створюватися з 1971 р. за вказівкою Центрального партійного архіву, який розробив методичні поради і схему класифікації документів.

Тематичній розробці документів для створення каталогів у партійних архівах передують їх науково-технічна обробка, експертиза наукової цінності, об'єднання дрібних описів. Систематичний каталог Партійного архіву Львівського обкому Компартії України включає 50 тис. карток, складених у процесі тематичної розробки документів обкому, міськкомів, райкомів партії, великих партійних організацій. Робота ця продовжується у цьому році. Описання документів для систематичного каталога здійснюється шляхом поєднання подокументного з поодиночним і груповим способами описання. Виявлення і описання документів під час каталогізації — це творча праця, основана на знанні законів історичного розвитку, партійної оцінки подій і фактів, викладених у документах.

Член-кореспондент Академії наук УРСР Ф. П. Шевченко відзначив, що питання вдосконалення науково-довідкового апарату до архівних фондів дуже цікаве і актуальне і для архівістів, і для істориків, які є головними споживачами інформації, закладеної у документах. Історична наука базується на вивченні і критичній оцінці конкретних історичних фактів, відображених у документах. Авторитет фактів підвищується завдяки своєчасному їх виявленню і використанню, що досягається спільними зусиллями архівістів й істориків.

Ф. П. Шевченко наголосив на необхідності тісного зв'язку «стикування» роботи по вдосконаленню науково-довідкового апарату до архівних фондів з насущними завданнями, потребами радянської історичної науки, прогнозуванням її розвитку. Для цього необхідний систематичний діловий контакт архівістів і істориків, координація їх діяльності.

Одним з актуальних питань, пов'язаних з ефективним використанням інформації документів, є впровадження в архівну справу сучасних досягнень науково-технічної революції, що звершується у нашій країні. Одночасно, підкреслив Ф. П. Шевченко, використання досягнень науково-технічної революції, покликаної полегшити працю архівістів по розшуку необхідної дослідникові інформації, ні в якому разі не може підмінити їх зусиль, спрямованих на розробку теоретичних питань і методики створення науково-довідкового апарату, його різноманітних форм і видів.

Директор ЦДІА УРСР у м. Києві М. І. Кречок у своєму виступі поділився з учасниками конференції досвідом роботи архіву над підготовкою до видання першого міжархівного хронологічного покажчика про розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в 1894—1917 рр.

До покажчика включено 1600 документальних фактів, виявлених у державних архівах республіки і ЦДАЖР СРСР, про розповсюдження на Україні творів В. І. Леніна, виданих окремими книгами, брошурами, опублікованих у більшовицькій пресі (газетах «Искра», «Правда»), копій, виготовлених на гектографі, друкарській машинці, написаних від руки.

Враховуючи те, що більшість фактів про розповсюдження ленінських робіт були взяті з документів жандармсько-поліційних установ, співробітники ЦДІА УРСР здійснили велику науково-дослідну роботу по їх перевірці і уточненню, основану на принципі глибокого, всебічного

го аналізу архівних джерел, їх марксистсько-ленінської партійної оцінки, співставлення фактів, що відображалися в різних документах, а також у друкованих виданнях. Широко були використані, наприклад, алфавітний і хронологічний покажчики опублікованих творів В. І. Леніна. Під час створення міжархівного хронологічного покажчика були виявлені нові, на сьогодні не відомі дані про видання і розповсюдження на Україні ленінських праць, зокрема, про перше нелегальне видання на Україні праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» та її поширення, про виявлення ленінських праць під час обшуку у видатної поетеси Лесі Українки, у соратників В. І. Леніна по партійній роботі В. О. Карпінського, Ф. А. Сергєєва (Артема), професіонального революціонера М. К. Муранова, героя громадянської війни В. Н. Боженка та інших. Виявлені і опубліковані факти відіграють велику роль у дальшому дослідженні історії героїчної боротьби трудящих України проти царизму, за перемогу і торжество ленінських ідей у нашій країні.

Проблемі взаємозв'язку і наступності науково-довідкового апарату державних і відомчих архівів було присвячене повідомлення директора Миколаївського облдержархіву Ш. С. Людковського. Він підкреслив актуальність даної проблеми, розв'язання якої сприятиме підвищенню науково-інформаційного рівня і швидшому введенню в науковий обіг документів, що надходять на державне зберігання, значному скороченню часу і сил, що витрачаються щорічно архівістами республіки на удосконалення науково-довідкового апарату до архівних фондів. Для створення такої наступності необхідно перш за все під час підготовки путівників по фондах держархівів вводити до них відомості про склад і зміст документів великих відомчих архівів, які підлягають передачі на державне зберігання. Включати ці відомості потрібно на підставі контрольного примірника опису й історичної довідки про фондоутворювача, що зберігаються в держархіві.

До описів, складених у відомчих архівах, повинні ставитися такі ж високі вимоги, як і до описів, що удосконалюються у держархівах. Це позбавить співробітників державних архівів від необхідності їх удосконалення. Так, наприклад, нині всі описи, затверджені ЕПК Архівного відділу Миколаївського облвиконкому, мають заголовні аркуші, передмову, зміст і у випадку необхідності — покажчики. Описи обласних, районних і сільських установ друкуються на папері високої якості, однакового формату. ЕПК домагаються повноти фондового складу, правильної систематизації справ, розкриття їх змісту у заголовках.

Велике значення для створення наступності описів мають єдині принципи і методика їх складання й оформлення, уніфікація прийомів описання в державних і відомчих архівах. Це необхідно врахувати у зв'язку з упровадженням ЄДСД під час внесення змін до «Головних правил роботи державних архівів».

Архівісти Української РСР 14 років займаються каталогізацією документів і створенням системи каталогів, постійно вишукуючи шляхи до прискорення і здешевлення цієї роботи. Найраціональнішим методом у цьому напрямі є здійснення поодиночної каталогізації співробітниками госпрозрахункових відділів при упорядкуванні документів у відомствах. Робота ця поки що організована тільки в Миколаївській, Харківській і Чернівецькій областях. Складені картки приймають в державний архів разом з контрольним примірником опису після затвердження його на ЕПК і вливають до систематичного каталога після прийняття до держархіву документів даного фонду. Тематична розробка справ з так званою розпорядчою документацією, зміст якої не розкритий у заголовках, здійснюється співробітниками держархівів. Ця робота полегшувалася б при наявності у відомствах реєстраційних кар-

тотек на розпорядчу документацію при умові передачі їх у держархів.

У повідомленні директора ЦДІА УРСР у м. Львові Н. Ф. В рад і й відображена специфіка створення науково-довідкового апарату до фондів архіву, обумовлена складом і змістом документів, особливостями діловодства установ, що існували на західноукраїнських землях до возз'єднання їх з Українською РСР, мовними особливостями документів, їх упорядкуванням за так званим «скороченим циклом». Все це ускладнює використання цінної джерельної бази архіву, в якій відображена багатовікова історія економічного, політичного, культурного життя українського народу на території колишньої Галичини, його класова боротьба за соціальне і національне визволення.

Для створення системи науково-довідкового апарату до документів архіву, що забезпечувала б видачу про них необхідної інформації, і завершення науково-технічної обробки документів у 1968 р. у ЦДІА УРСР у м. Львові були організовані спеціальні бригади, здійснений розподіл фондів на три основні категорії за принципом їх інформаційної значимості. Нині, зазначаючи виступаючи, здійснюється робота над фондами першої категорії. Удосконалення описів і завершення науково-технічного опрацювання документів поєднуються з їх каталогізацією, що дає можливість одночасно розкрити зміст фондів у різних аспектах, створити науково-довідковий апарат до них за максимально коротким строком. Створюючи й удосконалюючи науково-довідковий апарат на підставі диференційованого підходу до описання документів різної інформаційної вартості, ЦДІА УРСР у м. Львові одночасно видає каталоги і покажчики до документів унікальних фондів, які здобули високу оцінку наукової громадськості,— в 1965 р. виданий географічний покажчик до фондів Йосифінської 1785—1788 рр.) і Францисканської (1799—1820 рр.) метрик, в 1972 р.— «Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1233—1799 рр.)», у 1974 р.— довідник «Папір і філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.)».

Ролі і значенню путівників по фондах держархівів республіки і питанням підвищення їх науково-інформаційного рівня був присвячений виступ старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук А. В. Санцевича. Він дав високу оцінку путівникам по фондах 20 (з 24) обласних державних архівів республіки, перевага яких перед іншими довідниками в тому, що вони дають можливість дослідникам ознайомитися з фондовим складом і змістом держархівів республіки незалежно від їх місцезнаходження. З цієї точки зору найбільш цінним інформаційним посібником для дослідників є виданий Головархівом УРСР у 1972 р. короткий довідник «Державні архіви Української РСР», що дає відомості про фондовий склад і зміст документів всіх держархівів республіки, починаючи з XVII ст. до 1960 р. Чіткістю структурної побудови і анування змісту документів характеризуються путівники по фондах більшості державних архівів республіки: це досягається поділом фондів за історичними періодами (дорядянський, радянський), за галузевими комплексами, за масштабом діяльності фондоутворювачів, поєднанням індивідуальних характеристик на документи найбільш великих і багатогалузевих фондів з групами (на групу однорідних фондів). Єдність схеми побудови путівників не виключає відображення у них специфіки історичного розвитку кожної з областей, що визначає фондовий склад архіву.

Повідомлення начальника відділу комплектування, обліку й експертизи Головархіву УРСР З. О. Сендика стосувалося питання про місце і роль облікової документації, що є складовою і невід'ємною частиною науково-довідкового апарату держархівів. Забезпечуючи облік документів, ця документація одночасно використовується для розкрит-

тя складу і основного змісту документів. Це стосується, перш за все, групи облікових документів, які виконують функції обліку та довідкової інформації і висвітлюють зміст архівних матеріалів у різних аспектах. Архівні установи можуть прогнозувати даліше удосконалення і розвиток облікової документації, підвищення її інформаційного значення. Так, наприклад, у 1972—1973 рр. відділом комплектування, обліку і експертизи Головархіву УРСР на підставі республіканського фондового каталога був створений конче необхідний республіканський каталог фондів особового походження, що зберігаються у всіх держархівах УРСР.

Для підвищення інформаційного рівня каталога він складений з двох окремих картотек — іменної і географічної. Планується створення також тематичної картотеки з метою проведення аналізу й організації комплектування держархівів документами особового походження діячів усіх галузей народного господарства, державних і громадських діячів, діячів науки, культури тощо.

Дальше удосконалення і розвиток облікової документації з метою підвищення її інформаційного рівня повинні здійснюватися систематично, якісно, в такому ж обсязі, як і створення каталогів, удосконалення описів.

3. О. Сендик детально спинився на шляхах і методах удосконалення облікової документації, зокрема створення в держархівах фондових каталогів на базі карткових покажчиків фондів з внесенням до них відомостей про фонди держархіву, його філіалу, райміськархівів області, а потім і відомчих архівів, документи яких підлягають прийому на державне зберігання; рекомендується також розробка тематичного варіанта республіканського фондового каталога, каталогів центрального, обласного держархівів і системи покажчиків до нього; систематичне внесення до республіканського фондового каталога відомостей про зміни у фондовому складі і обсязі фондів держархівів республіки зразу після прийняття документів на державне зберігання; розробка і затвердження положення про республіканський фондовий каталог, фондові каталоги держархівів республіки та інструкції про порядок користування ними; розмноження описів, наявних у держархівах республіки лише в одному примірнику, до трьох примірників, що необхідно для поліпшення роботи читального залу, стола довідок, внутрішнього їх використання працівниками держархівів.

Розвиток і удосконалення облікової документації дасть змогу оперативно вирішувати цілий ряд питань, пов'язаних з комплектуванням держархівів республіки, уточненням складу і змісту Державного архівного фонду СРСР і ДАФ УРСР, зокрема, централізовано визначити напрям першочергового комплектування держархівів документами установ певної системи, встановити систематичний контроль за його ходом, методично забезпечити всі головні напрями експертизи цінності документів.

У своєму виступі директор ВНДІДАС кандидат філософських наук О. П. Курантов схарактеризував діяльність інституту, спрямовану на розробку теоретичних питань створення і удосконалення науково-довідкового апарату, підкресливши, що ця проблема є однією з провідних для ВНДІДАС. Значним вкладом співробітників інституту в її розробку є підготовка і видання методичних посібників з диференційованого підходу до описання документів у залежності від їх науково-історичної цінності під час підготовки різного виду інформаційних довідників.

Тепер ВНДІДАС продовжує розробку проблеми створення і удосконалення науково-довідкового апарату, роблячи спробу пов'язати великий досвід архівних установ країни по підготовці традиційних видів інформаційних довідників з аналогічним досвідом у службах науково-технічної інформації та підготувати методичні рекомендації, основані

на аналітичному узагальненні існуючих способів пошуку і переробки наукової інформації.

О. П. Курантов підкреслив, що створення і удосконалення традиційних форм науково-довідкового апарату є необхідною передумовою переходу до принципово нових видів пошуку інформації, а саме — до створення в держархівах механізованих інформаційно-пошукових систем. Система науково-довідкового апарату державних архівів країни має такі реальні можливості, основані на поєднанні традиційних і нових видів довідників: а) автоматизації міжфондових довідників — союзного або республіканського фондового каталога; б) автоматизації довідників на всіх рівнях «входу» до системи науково-довідкового апарату; в) створення пошуку інформації на базі електронно-обчислювальної техніки.

Таким чином, проблема створення єдиної системи науково-довідкового апарату обов'язково підводить архівістів до технічної кібернетики. Необхідність створення механізованих інформаційно-пошукових систем викликана самим життям: постійним збільшенням масиву документів і всезростаючою потребою радянського суспільства в ретроспективній інформації. Головархів СРСР схвалив рішення про створення автоматизованих науково-пошукових систем для Центрального союзного фондового каталога і ЦДАНТД СРСР.

О. П. Курантов відзначив глибоку, змістовну розробку проблеми створення і удосконалення науково-довідкового апарату співробітниками архівних установ Української РСР, яка характеризується широтою охоплення всіх основних її питань на підставі узагальнення нагромадженого великого позитивного досвіду роботи.

Про особливості створення науково-довідкового апарату до фондів особового походження, що зберігаються в одному з наймолодших держархівів республіки — Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР, розповіла у своєму виступі його директор В. П. Коба. Вона відзначила, що особливістю документів особового походження є їх надзвичайна різноманітність, багатоаспектність складу і змісту документів, відсутність організуючого впливу діловодства.

Характерним є також надходження документів особового походження до архіву-музею за здавальними описами-актами. Документальні матеріали фактично приймаються у стані розсипу, тому створення системи повноцінної інформації про їх склад і зміст є одним з головних напрямів роботи архіву. Як і в інших архівах республіки, у ЦДАМЛМ УРСР проведено розподіл фондів на три головні категорії, в основу якого покладено оцінку характеру і значення діяльності фондоутворювача для розвитку української літератури і мистецтва певного історичного періоду, характер документів, що відклалися у фонді, в тому числі і зібраних фондоутворювачем.

В. П. Коба підкреслила також важливість диференційованого підходу до описання документів фондів різних категорій, різних груп у межах фонду; необхідність найбільш детально описувати документи, що характеризують біографічні дані і творчу діяльність фондоутворювача.

Крім описів, одним з головних довідників архіву є іменний каталог, який дає можливість сконцентрувати в одному місці відомості про конкретну особу, її вклад у розвиток українського мистецтва і літератури, а також дані про склад і зміст усіх фондів особового походження, що зберігаються в архіві, в порядку черговості їх розробки в залежності від категорії.

Значну увагу архів-музей приділяє створенню систематичного каталога. На основі «Схеми єдиної класифікації документальних матеріалів ГАФ СРСР» (М., 1962) архів розробив свою схему, яка враховує специфіку фондового складу ЦДАМЛМ УРСР.

В архіві створюються й інші види науково-довідкового апарату: огляди документів фондів I категорії (після завершення каталогізації), по фондах усіх категорій — характеристики до путівника.

Директор ЦДАНТД УРСР М. Ф. Кондратьєв у своєму повідомленні підкреслив значимість і роль науково-технічної документації як джерела інформації про розвиток народного господарства республіки, специфіка якої обумовлює своєрідність науково-довідкового апарату. Головним з інформаційних довідників про документи ЦДАНТД УРСР є систематичний каталог. Об'єктом описання на тематичних картках є комплекс технічної документації. Таким чином, у ЦДАНТД УРСР створюється комплексний систематичний каталог. Співробітники ЦДАНТД УРСР дбають також про створення інших видів науково-довідкового апарату до НТД: алфавітного, географічного показників, типових проектів та ін.

Республіканська науково-практична конференція, зазначила у своєму виступі начальник відділу науково-довідкового апарату й обліку фондів Головархіву СРСР К. В. Крестовська, подасть допомогу у розробці теоретичних основ та практичному створенні різноманітних видів інформаційних довідників. Велика плідотворна діяльність українських архівістів у галузі створення науково-довідкового апарату тісно переплітається з роботою Головархіву СРСР і ВНДІДАС в цьому напрямі. Наявність Державного архівного фонду СРСР свідчить про високий науковий і культурний рівень нашої країни і вимагає від архівістів виконання їх загальнодержавних функцій — інформаційного обслуговування радянського суспільства, надання в його розпорядження інформації про склад і зміст документів ГАФ СРСР.

Розвиток науково-довідкового апарату до архівних фондів знайшов своє відображення в загальносоюзній уніфікації всіх видів довідників, розробці єдиної системи науково-довідкового апарату, стиковці науково-інформаційної служби державних архівів з органами науково-технічної інформації. К. В. Крестовська зауважила, що назріла потреба у створенні автоматизованої системи пошуку інформації про документи ГАФ СРСР. Перший центр автоматизованого пошуку інформації в системі архівних установ буде створений на базі центрального фондowego каталога СРСР.

Підводячи підсумки проведеної Республіканської науково-практичної конференції, присвяченої обговоренню завдань архівних установ щодо поліпшення науково-довідкового апарату до фондів державних і партійних архівів Української РСР, начальник Головархіву УРСР О. Г. Мітюков висловив впевненість, що основна мета конференції досягнута. У доповідях і повідомленнях та у виступах по їх обговоренню дано аналіз сучасного стану науково-довідкового апарату державних і партійних архівів республіки, узагальнений позитивний досвід по його створенню і удосконаленню, викриті характерні недоліки, а також накреслені конкретні завдання по дальшому поліпшенню цієї роботи, визначені її перспективи.

Конференція, на думку О. Г. Мітюкова, і надалі сприятиме встановленню ділових контактів співробітників державних і партійних архівів, наукової громадськості республіки, обміну досвідом роботи щодо створення і використання інформаційних архівних довідників про склад і зміст документів.

Високо оцінюючи в цілому велику позитивну роботу, здійснену архівними установами, державними і партійними архівами республіки по створенню й удосконаленню системи довідників, що надають у розпорядження дослідників багатоаспектну інформацію про склад у зміст архівних фондів, О. Г. Мітюков разом з тим підкреслив, що в майбутньому архівні установи повинні більше уваги приділяти поліпшенню якості інформації про документи державних і партійних архівів, введе-

ної до різних видів довідників. Необхідно надалі вдосконалювати організацію і методику цієї роботи; розумно поєднувати всі види робіт при створенні і вдосконаленні архівних довідників.

Архівні установи у найближчий час повинні здійснити аналіз ефективності роботи щодо створення і використання каталогів, а також розробку проблеми запровадження у роботу з каталогами механічного пошуку інформації.

Поліпшенню роботи по створенню науково-довідкового апарату, на думку О. Г. Мітюкова, сприятиме також видання Головархівом УРСР матеріалів цієї науково-практичної конференції.

О. Г. Мітюков від імені присутніх заповнив Центральний Комітет Компартії України, що архівісти республіки зроблять все залежне від них у справі підготовки якісного науково-довідкового апарату державних архівів, що сприятиме ефективному використанню джерельної бази в інтересах комуністичного будівництва.

А. Г. СІСЕЦЬКИЙ, С. К. КУКРЕШ

КРИВОМУ РОГУ — 200 РОКІВ

(Про заснування і розвиток міста та Криворізького залізорудного басейну)

У цьому році сповнюється 200 років з часу заснування Кривого Рога.

Славний шлях розвитку міста вже давно привертає увагу вчених і краєзнавців. Видано ряд книг і статей, що відображають історію Криворіжжя, його минуле і сучасне. Проте довгий час деякі аспекти історії міста залишалися нез'ясованими. Зокрема, таким було питання про час заснування міста. Вважали, що перше поселення на території сучасного Кривого Рога виникло у XVII ст.¹ Основою для такого висновку були літературні джерела, які сповіщали, що це поселення виникло в XVII ст., в 1761 році тут уже була церква, а в 1781 році існувало 412 дворів з 2184 жителями². Проте ці дані архівними матеріалами не підтверджувались.

За дорученням Криворізького міського комітету Компартії України та виконкому міської Ради депутатів трудящих краєзнавцями були проведені нові пошуки архівних матеріалів про час заснування Кривого Рога.

В архівах Києва, Одеси і Херсона виявлено ряд документів, зокрема джерела січового архіву та знято з них фотокопії. Згадані матеріали дають недвозначну відповідь на питання, коли виник населений пункт Кривий Ріг, називаючи дату його заснування — 1775 рік. Документи свідчать, що назва «Кривий Ріг» виникла раніше від самого

¹ Криворожье. Справочник-путеводитель. Днепропетровск, 1963, стор. 13; П. Л. Варгатюк, А. Дольчук. Рудна скарбниця Півдня. Дніпропетровськ, 1966, стор. 13—14; П. Л. Варгатюк. Криворіжжя. Путівник. Дніпропетровськ, 1969, стор. 6; Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К., 1969, стор. 285—286; А. Пахомов. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов. Днепропетровск, 1958, стор. 12.

² Россия. Полное географическое описание нашего отечества, [т. 13]. СПб. 1902, стор. 582; Материалы для оценки земель Херсонской губернии, т. IV. Херсонский уезд. Херсон, 1890, стор. 258—259; По Екатерининской железной дороге, вып. 1. Екатеринослав, 1903, стор. 55.

поселення. Вона належала урочищу (місцевості) при злитті Саксагані з Інгульцем, яке утворювало довгий кривий мис. Такі миси у запорожців називалися «рогами». Відомі, наприклад, «Мишурін Ріг», «Микитин Ріг», «Червоний Ріг», «П'яний Ріг», «Зелений Ріг», «Кривий Ріг»³. В умовах малозаселеності Січі запорожці давали подібні та інші назви озерам, висотам, місцям злиття рік, для орієнтуру на основних шляхах.

Не виключено, що в таких місцях, природні умови яких були сприятливі для життя людини, козаки влаштовували тимчасові оселі. Є дані, що в урочищі Кривий Ріг існували сіножаті і тут була розміщена запорізька пасіка⁴. Напевне тому й виникла легенда про заснування села кривим козаком Рогом. Можливо, основою для неї є те, що в 60—70-і роки XVII ст. кошовим атаманом Запорізької Січі не раз обирався соратник Івана Сірка Іван Ріг, який очолював походи проти турків і татар⁵, хоч про його оселення на Криворіжжі нічого невідомо.

Як тепер з'ясовано на основі архівних матеріалів, виникнення Кривого Рога пов'язане з такими подіями. Наслідком переможного закінчення російсько-турецької війни 1768—1774 років було визволення від турецько-татарських поневолювачів давніх слов'янських земель між Дніпром і Бугом. Ці землі ввійшли до складу Новоросії. Для поліпшення зв'язку столиці Росії та новоросійського центру Кременчука з військами, розташованими біля Кінбурна і Очакова, уряд Катерини II на початку 1775 року вирішив встановити за участю Запорізького коша систему поштових станцій. Урочище Кривий Ріг було визначене одним з 10 пунктів нового поштового тракту. В намічені пункти кош відрядив своїх службовців (писарів), яким було наказано відкрити станції, збудувати землянки для людей та конюшні⁶.

27 квітня 1775 року Кизикерменський поштовий тракт був відкритий. Тут почала функціонувати поштова станція Кривий Ріг. При ній поселилися 5 козаків, що мали для обслуговування станції 10 коней⁷. 28 квітня, доповідаючи про це командуючому військами О. Прозоровському, кошовий атаман П. Калнишевський писав, що «пошти від Новоросійської губернії у володіння запорізького війська до шанця Олександрівського к Голій пристані... прямо Інгульцем поставлені»⁸.

Після ліквідації Запорізької Січі її землі були оголошені власністю казни, роздавалися царським офіцерам, колишній козацькій старшині, російським, українським і польським поміщикам, колоністам. Нові власники вживали заходів до заселення краю.

Кривий Ріг був перетворений у державну слободу, під яку було відведено 21 тисячу десятин землі. Канцелярія новоросійського губернатора планувала в найближчі роки довести число дворів у Кривому Розі до 500. Але заселення слободи йшло повільно. В 1781 році представники межевої експедиції губернської канцелярії відзначили, що в слободі «надійно поселилися при самому березі, з лівого боку Інгульця, тільки тридцять чотири двора»⁹. На 1787 р. було 68 дворів, а населення — 216 чоловік¹⁰. В наступні роки ріст населення прискорився, в 1805 році значилося 1623 жителя¹¹.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. виникли інші населені пункти, що згодом увійшли до складу міста. Веселі Терни, Катеринів-

³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 361, арк. 39—39 зв.

⁴ П. Рубин. Криворожский бассейн и его железные руды. СПб., 1900, стор. 3.

⁵ В. А. Голубуцкий. Запорожское казачество. К., 1957, стор. 314—315, 343, 347, 359, 399, 409.

⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 361, арк. 54—56.

⁷ Там же, арк. 38.

⁸ Там же, арк. 34.

⁹ Херсонський облдержархів, ф. 14, оп. 1, спр. 79, арк. 16.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1787, стор. 1005.

¹¹ Одеський облдержархів, ф. 37, оп. 3-а, спр. 58, арк. 38—38 зв.

ка (Диконка), Миколо-Козельське, Інгулець, Рахманівка (Олександрів Дар) та ін. Частина з них були державними, частина — поміщицькими поселеннями.

Населення Кривого Рога та інших сіл складалося з поміщиків, купців, торгівців, власників дрібних підприємств, що становили заможну верхівку, та ремісників і селян. З 1823 по 1857 рік Кривий Ріг був аракеєвським військовим поселенням. Нещадна експлуатація пригніченої частини жителів у цей час перепліталася з жорстокою воєнною муштрою.

Склад населення Криворіжжя був багатонаціональним. Тут жили росіяни, українці, поляки, білоруси, південні слов'яни, євреї і німці. Зрозуміло, українці складали значну частину як експлуаторської, так і експлуатованої частини жителів, що зайвий раз викриває брехливість тверджень українських буржуазних націоналістів про «безкласовість» української нації.

У 1859 році в Кривому Розі налічувалось 554 двора і 3644 жителя¹². Зросла кількість населення і в інших селах. В 1860 році Кривий Ріг був переіменований у містечко. Все ж протягом довгого періоду він залишався маловідомим сільськогосподарським закутком Херсонської губернії. Швидкий розвиток економіки Криворіжжя і його загальна популярність відносяться до 80-х років XIX ст., коли тут розпочалася промислова розробка залізної руди.

Вивчення мінеральних ресурсів Кривбасу розпочалось ще в кінці XVIII ст. Академік В. Ф. Зуєв, який відвідав Кривий Ріг у жовтні 1781 року, перший описав знайдені ним тут залізні руди¹³.

Пізніше досліджували залізорудні надра Кривбасу вчені М. П. Барбот де Марні, М. Клемм, І. Тіме, інженери В. Пиленко, П. Кульшин, Г. Федосєєв, С. Конткевич, краєзнавець О. Пузино та ін. Особливо широкі розвідувальні роботи в басейні рік Саксагані та Інгульця велись у 70-ті роки XIX ст. Промисловим освоєнням залізорудних родовищ зацікавився верхньодніпровський поміщик О. М. Поль і залучив до розвідувальних робіт німецьких гірничих інженерів І. Штріппельмана і Гартунга (1872—1873 рр.) та катеринославських інженерів — братів Носових (1875 р.)¹⁴. На його прохання в 1874 році тут працювала комісія міністерства державного майна, яка орієнтовно визначила запаси руди в районі Кривого Рога в розмірі 118 млрд. пудів (близько 2 млрд. т)¹⁵.

Передбачаючи велику наживу у розвитку нової справи, О. М. Поль шукав підтримки в уряді, прагнуч зацікавити його своїми проектами добування руди на півдні Росії. В клопотанні на ім'я міністрів державного майна і фінансів 26 лютого 1876 року він писав: «Рудники Кривого Рога старанно досліджені і експлуатація їх у довільних розмірах може бути розпочата негайно...»¹⁶.

Поміщик О. М. Поль мав далекосяжні плани промислової експлуатації Південної України. Він запропонував заснувати «Криворізьке гірничо-заводське товариство» з багатомільйонним пайовим капіталом, видати позику для початку робіт по видобутку руди в Кривбасі, побудови металургійного заводу в Миколаєві, відкриття антрацитового рудника в Донбасі¹⁷. В майбутньому О. М. Поль передбачав відкриття ряд нових залізних і вугільних рудників на Криворіжжі і в Донбасі.

¹² Див.: Городские поселения в Российской империи, т. 5, ч. 2. СПб., 1865. стор. 228.

¹³ Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. СПб., 1787, стор. 49—52.

¹⁴ Див.: А. Сенявский. Александр Николаевич Поль. Екатеринослав, 1905. стор. XVIII—XIX.

¹⁵ Див.: «Известия общества горных инженеров», 1900, № 7, стор. 18.

¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 5, ч. 1, спр. 1765, арк. 5.

¹⁷ Там же, арк. 14—22.

побудувати 30 металургійних заводів, зв'язати їх залізницею, створити свій флот на Чорному морі, поширити вплив на південь Росії, Кавказ, Середню Азію, Балкани¹⁸.

Відкриті на Криворіжжі великі запаси залізної руди разом з кам'яним вугіллям Донбасу повинні були стати основою для створення могутньої металургійної промисловості на півдні Росії. Але до промислового видобутку було ще далеко. Ні царський уряд, ні російські капіталісти не поспішали вкласти кошти в цю справу. Задум викликав в урядових колах сумнів щодо можливості його здійснення. У Верхньодніпровський повіт навіть був надісланий запит про психічний стан О. М. Поля. Можливо, доклали руку конкуренти (Д. Юз та ін.). Проект не був підтриманий. У клопотанні від 2 грудня 1877 року О. М. Поль уже відмовився від свого грандіозного плану і просив позику в 350 тис. крб. для продовження розвідок, початку видобутку руди і відкриття заводу в Миколаєві¹⁹. В цьому йому теж було відмовлено.

Не одержавши підтримки від уряду, О. М. Поль звернувся до магнатів іноземного капіталу. В 1881 році було утворене французьке акціонерне «Товариство криворізьких залізних руд» з капіталом у 5 млн. франків. На орендованих О. М. Полем землях товариство відкрило перший на Криворіжжі Саксаганський рудник (територія сучасного рудоуправління імені Ф. Е. Дзержинського)²⁰. Так розпочався видобуток залізної руди в Кривбасі. Отже, 200-річчя заснування Кривого Рога приблизно співпадає з 100-річчям початку видобутку залізної руди в Криворізькому басейні.

З початком розробки руди в Кривбас великим потоком ринули іноземні капітали, один за одним відкривалися нові рудники. Великий вплив на розвиток Криворіжжя справили будівництво металургійних заводів на півдні країни і відкриття Катерининської (тепер Придніпровська) залізниці, яка зв'язала залізорудний басейн з промисловими районами Придніпров'я і Донбасу. В 1885—1888 роках Новоросійське і Дніпропетровське металургійні товариства та товариство Брянського металургійного заводу відкрили Перенський, Галковський, Шмаковський, Ростковський, Олександрівський і Брянський рудники (тепер — рудоуправління імені Фрунзе, Кірова, К. Лібкнехта, Комінтерна, Р. Люксембург, Дзержинського). У 90-ті роки в розробку руди включилося ще 15 нових залізорудних, металургійних та кам'яновугільних кампаній, ряд окремих підприємств (С. Колачевський, М. Копилов та ін.). Ще в 1897 році, потіснивши Урал, Кривий Ріг по видобутку руди вийшов на перше місце в Росії.

У 1900 році на Криворіжжі діяло 79 рудників, а видобуток руди становив майже 3 млн. т²¹. Значно зросло виробництво руди після економічної кризи. В 1913 році воно становило 6,35 млн. т, або 70 процентів загальноросійського рівня²².

Розробка залізної руди, побудова Гданцівського чавуноливарного заводу, введення в дію Катерининської залізниці, відкриття дрібних підприємств — все це дало поштовх для формування промислового пролетаріату на Криворіжжі. На кінець XIX ст. тут налічувалось 10 тисяч, у 1913 році — 25 тисяч робітників.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 5, ч. 1, спр. 1765, арк. 24—25.

¹⁹ Там же.

²⁰ Див.: Б. М. Орловський. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період, К., 1974, стор. 50, 51.

²¹ Див.: Отчет горного департамента за 1900 и 1901 годы. СПб., 1903, стор. 368.

²² Див.: В. С. Зив. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. Пгд., 1917, стор. 76.

Прагнучи до наживи, капіталісти грабували надра басейну, жорстоко експлуатували робітників. З своїх багатомільйонних прибутків лише жалюгідні крихти виділяли вони на народну освіту і медичне обслуговування. Ніхто не турбувався про благоустрій містечка та рудовидобувного басейну — в них не було електроосвітлення, каналізації, водопроводу, ніяких побутових умов.

Фонди ЦДІА УРСР, Дніпропетровського і Херсонського облдержархівів свідчать, що з кінця 80-х років у Кривбасі починаються страйки робітників. У кінці 1902 — на початку 1903 років виникають Довгинцевський і Криворізький соціал-демократичні гуртки, які пізніше знаходились під впливом Катеринославського комітету більшовиків²³. Значні класові битви розгорнулися на Криворіжжі в роки першої російської революції. Найважливіші політичні події цього часу — це участь місцевих залізничників, металістів і гірників у загальноросійських політичних страйках у жовтні та грудні 1905 року. У наступний період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії, розмах страйкового руху хоч і зменшився, але боротьба не припинилася.

Радісно зустріли трудящі Криворіжжя звістку про перемогу Лютневої революції. В середині березня 1917 року утворилась Криворізька Рада робітників і солдатських депутатів. Долаючи опір угодовців, більшовики закликали робітників і селян до боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. На осінь 1917 року в басейні діяли Криворізька і Дубовобалківська (Вечірне-кутська) організації більшовиків, які налічували 1000 членів партії²⁴. Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді боротьба за владу Рад на Криворіжжі посилилась. 9 січня 1918 року до Кривого Рога підійшли радянські війська, якими командував В. О. Антонов-Овсієнко, в місті відбулося збройне повстання, в результаті якого була встановлена влада Рад²⁵.

Революційні події залишили багато пам'ятних місць на криворізькій землі. У вдячній пам'яті народній залишилися назавжди імена В. А. Валявка, І. А. Калиниченка, П. П. Сиволапа, С. С. Тинка, О. К. Фесенка, В. П. Чередниченка та інших активних борців за радянську владу.

У роки громадянської війни трудящі залізорудного краю героїчно боролись на Україні і Північному Кавказі, Східному фронті, проти Денікіна, білополяків і Врангеля, боролися в тилу ворога. Громадянська війна ще більше зцементувала бойовий інтернаціональний союз робітників і всіх трудящих країни.

На шляхах соціалістичного будівництва разом з усією країною докорінно перебудовувався Кривбас. За архівними документами і газетами тих років можна простежити напружену боротьбу трудящих на фронті відбудови басейну. Довоєнний рівень видобутку руди був відновлений напередодні першої п'ятирічки. В наступні роки разом з реконструкцією старих були побудовані нові рудники. В 1940 році Кривбас дав Батьківщині руди в 3 рази більше, ніж у 1913 році. 1931 року почалося будівництво Криворізького металургійного заводу. В 1940 році він став підприємством повного металургійного циклу. Став до ладу коксохімічний завод, завод гірничого обладнання «Комуніст», ряд підприємств легкої і харчової промисловості.

²³ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. К., 1969, стор. 290.

²⁴ Див.: Там же, стор. 293—294.

²⁵ Див.: В. А. Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне, т. 1. М., 1924, стор. 120, 136—142.

У місті з'явилися вищі навчальні заклади, технікуми, десятки шкіл, поліклінік, бібліотек, клубів, впорядковане комунальне господарство, електроосвітлення, радіо тощо. Кривий Ріг став сучасним впорядкованим містом, великим промисловим і культурним центром республіки. Він був взірцем тих змін, які принесла Радянська влада трудящим нашої країни. Комуністична партія і уряд приймали постанови, вживали заходів для піднесення його промисловості, поліпшення добробуту трудящих. Разом з містом зростали і люди — творці нового суспільства, передовики соціалістичного змагання. Далеко за межами міста стали відомими Г. В. Горобець, Х. Г. Гудименко, Ф. І. Лаштоба, О. І. Семиволос, А. К. Любич, О. І. Митрофанов, М. К. Тинок та інші передовики праці.

Бурхливе зростання міста, як і всієї країни, було перерване віроломним нападом фашистських загарбників. Більшість трудящих пішла на фронт захищати соціалістичну Батьківщину або кувала для неї перемогу в тилу країни. За мужність і героїзм, проявлені у Великій Вітчизняній війні, тисячі криворожців були нагороджені орденами і медалями СРСР. 31 вихованець партійної і комсомольської організації міста вшанований вищою нагородою Батьківщини — званням Героя Радянського Союзу, а два з них — Д. Б. Глинка, і В. І. Михлик — це звання одержали двічі.

В окупованому місті під час війни діяли підпільні партійно-комсомольські і патріотичні антифашистські групи. Їх боротьба злилася з визвольним походом Радянської Армії. 22 лютого 1944 року війська 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського принесли Кривому Рогу визволення від німецько-фашистських окупантів. За свободу міста смертю хоробрих полягли сотні радянських воїнів — синів різних народів нашої країни. Трудящі міста свято шанують їх пам'ять, яка є вічним нагадуванням про необхідність дальшого зміцнення дружби народів — запоруки могутності СРСР.

У післявоєнний період трудящі Криворіжжя під керівництвом Комуністичної партії спрямували свої зусилля на відбудову і дальший розвиток економіки і культури міста, на посилення його ролі в утворенні матеріально-технічної бази комунізму.

За роки четвертої п'ятирічки було відбудовано і технічно переоснащено залізорудну, металургійну, коксохімічну, машинобудівну та інші галузі промисловості басейну. Кривбас став велетенським будівельним майданчиком. Протягом п'ятої п'ятирічки виробничі потужності економіки басейну зростали. Його енергоозброєність зросла з побудовою Каховської гідроелектростанції. Завдяки цьому, а також внаслідок трудового піднесення гірників у 1955 році видобуток руди в 2,5 рази перевищив рівень 1940 і в 7 разів — рівень 1913 років²⁶.

У кінці п'ятої п'ятирічки у Кривбасі з'явилася гірничо-збагачувальна промисловість. Її первенцем став Південний гірничо-збагачувальний комбінат. На кінець семирічки стали до ладу ще чотири гірничо-збагачувальних комбінати — Ново-Криворізький, Центральний, Північний та Інгулецький. Поряд з цим продовжувалося будівництво об'єктів підземного видобутку руди. Завдяки цьому в кінці семирічки дореволюційний рівень виробництва металургійної сировини був перевищений у 12 разів. У восьмій і дев'ятій п'ятирічках Кривбас продовжував нарощувати темпи видобутку руди, виробництва концентрату і агломерату. В 1974 році тут вироблено 107 млн. руди і концентрату.

З середини 50-х років розпочалося розширення металургійного за-

²⁶ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К., 1969, стор. 309.

воду, якому в 1960 році було присвоєне ім'я В. І. Леніна. З року в рік ставали до ладу домни, мартени, конвертори, прокатні стани, що привело до значного збільшення виробництва чавуну, сталі та прокату. По випуску чорних металів завод вже давно перевершив рівень виробництва їх у всій царській Росії.

Ще більше зросла потужність КМЗ імені В. І. Леніна в зв'язку з тим, що в кінці 1974 року достроково було завершено будівництво надпотужної доменної печі № 9. З цією подією будівельників і металургів сердечно привітали Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР. На мітингу, присвяченому трудовому подвигу домнобудівників, був присутній і виступив з промовою член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.

Що являє собою сучасне Криворіжжя? Це — гіганти-підприємства, високорозвинута багатогалузева промисловість, великі житлові масиви за кращими архітектурними зразками, численні школи, технікуми та інститути, бібліотеки, парки, стадіони, палаци спорту, культури і відпочинку, кінотеатри і лекторії, радіо і телебачення, лікарні і санаторії, досконале комунальне господарство. Такі найхарактерніші риси сучасного Кривого Рога.

У неосяжній Радянській країні, що впевнено крокує до комунізму, що підняла до життя багато нових промислових районів, Криворізький басейн, як і раніше, зберігає роль одного з провідних індустріальних районів. Трудящі міста пишаються тим, що кожна друга тона чорних металів виробляється в країні з руди, видобутої на Криворіжжі, а кожна десята — плавиться у домнах і мартенах «Криворіжсталь».

Усій країні відомі С. Г. Голубар, А. Ф. Зіньков, А. Ф. Армашова, Й. О. Галенко, Я. С. Висоцький, В. К. Мироненко та багато інших новаторів соціалістичного виробництва. Комуністична партія і Радянський уряд щедро відзначили доблесну працю криворіжців. Звання Героя Соціалістичної Праці мають 42 кращих працівника міста. Орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани» нагороджені колективи багатьох підприємств і установ, міська комсомольська організація. На прапорі міста сяє орден Леніна.

Свій ювілей трудящі міста зустрічають сповненими творчих сил, упевненими у завтрашньому дні, відданими партії і народу, готовими до нових звершень в ім'я комунізму, на славу любимої Батьківщини.

П. Л. ВАРГАТЮК

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

ЮВІЛЕЙНІ І ПАМ'ЯТНІ НАСТІЛЬНІ МЕДАЛІ, ПРИСВЯЧЕНІ ПОДВИГУ НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

1941—1945 рр.

Радянський народ, сповнений глибокої поваги і захоплення славними подвигами воїнів Радянської Армії і Флоту, героїв підпільної та партизанської боротьби у ворожому тилу, увічнив їх неповторний героїзм, безприкладну мужність і відданість Вітчизні у різних видах образотворчого мистецтва.

Своєрідним літописом битв і боїв та видатних перемог нашого народу у Великій Вітчизняній війні є ювілейні і пам'ятні медалі. Подати у невеликій добірці всі створені і випущені медалі, присвячені цій темі, неможливо, оскільки крім відлитих на монетних дворах і виробничо-художніх комбінатах Художнього фонду Спілки художників РСР, є медалі, випущені різними підприємствами, фабриками і заводами. Тому розглянемо частину медалей, присвячених 30-річчю визволення міст і республік від фашистських загарбників, історичним битвам і великим боям, містам-героям, пам'ятникам Вічної Слави, меморіалам, могилам Невідомого солдата, музеям історії Великої Вітчизняної війни.*

Рис. 1

Цікава, на наш погляд, медаль, присвячена 30-річчю розгрому фашистських військ під Сталінградом. Її створили скульптори заслужений діяч мистецтв УРСР Ф. А. Коцюбинський і К. А. Кузнецов, (рис. 1, бронза, 54 мм, Волгоград), робітники В. І. Аблов, М. А. Гольдберг і студентка Л. В. Скуднова. На лицевому боці медалі зображено фрагмент стіни меморіалу «Стояти на смерть», та напис по колу: «30-летие разгрома фашистских войск под Сталинградом». На звороті по центру — факел — фрагмент пантеону. По боках його ювілейні дати: «1943—1973».

* Частина медалей опублікована в «Українському історичному журналі» за 1974 р. № 9 та «Архівах України» за 1974 р. № 10.

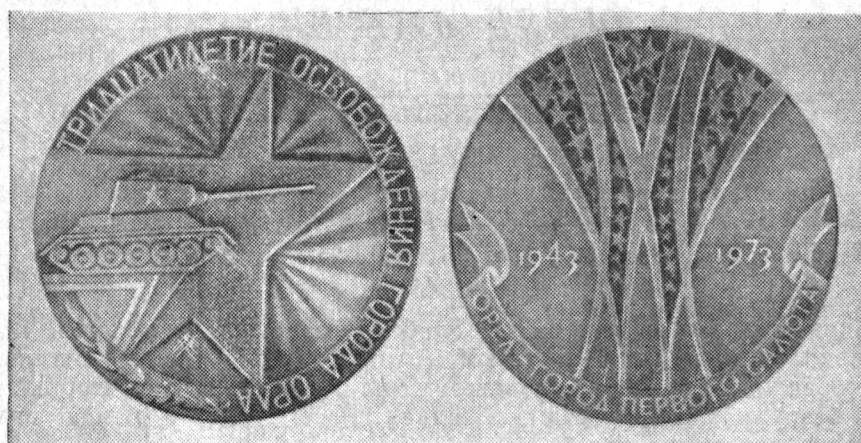

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

5 серпня 1943 р. в результаті блискуче завершеної Курської битви були визволені міста Орел і Белгород. 30-річчю визволення міста Орла присвячена ювілейна медаль (рис. 2, анодований алюміній, 70 мм), на лицевому боці якої розміщена сталізована п'ятикутна зірка. На її фоні і променів, що розходяться від неї, зображено танк на п'єдесталі, що символізує найбільшу в історії воєн танкову битву.

По колу напис: «Тридцатилетие освобождения города Орла», дубова і лаврова гілки. На звороті медалі по центру — промені прожекторів, що зображають стилізовану римську цифру «XXX». Між її елементами розсіпані зірки — спалахи урочистого салюту. По боках написано дати: «1943, 1973». Внизу на стрічці напис: «Орел — город первого салюта».

На лицевому боці ювілейної медалі, присвяченої 30-річчю Курської битви, визволення міста Белгорода і області, (рис. 3, 50 мм, алюміній), розміщене зображення солдата в касці з автоматом у руках і плащ-палаткою за плечима, який біжить за танком. Під зображенням п'ятикутна зірочка і по боках від неї ювілейні дати: «1943—1973». На звороті зверху по колу напис: «Белгородская область», в центрі напис у чотири рядки: «30 лет Курской битве». Під написом на фоні щита схрещені мечі.

Визволенню Донбасу від фашистських загарбників присвячена медаль (рис. 4, тонований алюміній, 70 мм. Автор О. В. Харабет, гравер — В. С. Узбек, Донецьк, 1974). На лицевому боці медалі зображено фрагмент пам'ятника, встановленого на Саур-Могилі поблизу міста Сніжне. По колу напис: «Освободителям Донбасса — воинам Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.». В центрі зворотного боку медалі дев'ятирядковий напис: «Слава вам, павшие, слава бесстрашные, вечную славу поет вам народ!» По колу широкий вінок з лаврових гілок, перев'язаний в семи місцях стрічкою, на якій відмічені назви міст і дати їх визволення: «Снежное I-IX 43 Кр. Луч; Н. Донбасс 2-IX-43 Артемовск; Макеевка 6-IX-43 Краматорск; Сталино 8-IX-43 Красноармейск; Мариуполь 10-IX-43».

17 вересня 1973 року виповнилося 30 років з дня визволення міста Брянська від фашистських загарбників. Цій ювілейній даті присвячена пам'ятна медаль (рис. 5, алюміній, 70 мм, Брянськ). Композиція лицевого боку складається з п'ятикутної зірки, в центрі якої дата «30», під нею чаша з вічним вогнем і нижче напис «летие». Справа вертикально дубова гілка. Під ними гвардійська стрічка з двома датами: «1943» і «1973». По колу напис, розділений двома п'ятикутними зірочками: «В память освобождения города Брянска». В центрі на звороті медалі — композиція у вигляді монумента, на

Рис. 6

якому розміщені фігури партизана і двох воїнів з автоматами. По колу медалі напис: «Шумел сурово брянский лет», знизу — герб міста. Зображення на медалі виконане дуже низьким рельєфом, майже графічно.

23 вересня війська Степового фронту визволили місто Полтаву. 30-річчю цієї події присвячена ювілейна медаль (рис. 6, анодований алюміній, 63 мм). На її лицевому боці на фоні дерев парку зображено фрагмент пам'ятника Солдатської Слави у Полтаві і ювілейні дати «1943—1973». На зворотному боці медалі напис: «На честь 30-річчя з дня визволення м. Полтави від німецько-фашистських загарбників. 23.IX.1973 р.».

25 вересня 1943 р. було визволено від окупантів Смоленськ. 30-річчю з дня визволення присвячена ювілейна медаль (рис. 7, анодований алюміній, покритий кольоровою емаллю, 50 мм, Смоленськ), на лицевому боці якої будинок міськвиконкому з розміщеними на передньому плані пам'ятником В. І. Леніну і фрагментом стіни Смоленського кремля; зображено орден Вітчизняної війни, а правіше зверху, майже по центру, у спалаху переможного салюту напис «XXX лет». У центрі на звороті медалі на фоні сонця, що сходить, і променів, напис в три рядки: «Сентябрь 1943 года». По колу напис: «Освобождение Смоленска от немецко-фашистских оккупантов».

Рис. 7

Рис. 8

28 червня 1944 р. війська Другого Білоруського фронту визволили місто Могилів. На честь цієї події було випущено медаль (рис. 8, тонований алюміній, 63 мм, Могилів). На її лицевому боці зображений пам'ятник В. І. Леніну на фоні променів сонця і будинку державних установ. Внизу на стрічці цифра «30», по колу напис: «В честь освобождения г. Могилева и области». В центрі зворотного боку медалі — полум'я вічного вогню. По колу зверху ювілейні дати: «1944—1974». Знизу зліва — лаврова, справа — дубова гілки, перев'язані стрічкою.

30-річчю визволення Білорусії присвячено декілька медалей. Одну з них пропонуємо читачам. На лицевому боці медалі (рис. 9, бронза, 70 мм, Мінськ) в центрі на фоні стилізованої п'ятикутної зірки і променів, що подані в декількох площинах, розміщена основна частина пам'ятника-монумента на Кургані Слави, спорудженому біля Мінська. По боках його дати: «1944—1974», внизу лаврова гілка. На звороті медалі нанесена стратегічна карта операції «Багратіон», в ході якої було визволено Білорусію, з нанесеними назвами великих білоруських міст. Зверху і справа по колу напис: «30 лет освобождения Белоруссии».

23 липня 1944 року війська Третього Прибалтійського фронту визволили від фашистських загарбників місто Псков і область. 30-річчю цієї перемоги присвячена медаль (рис. 10, бронза, 63,5 мм,

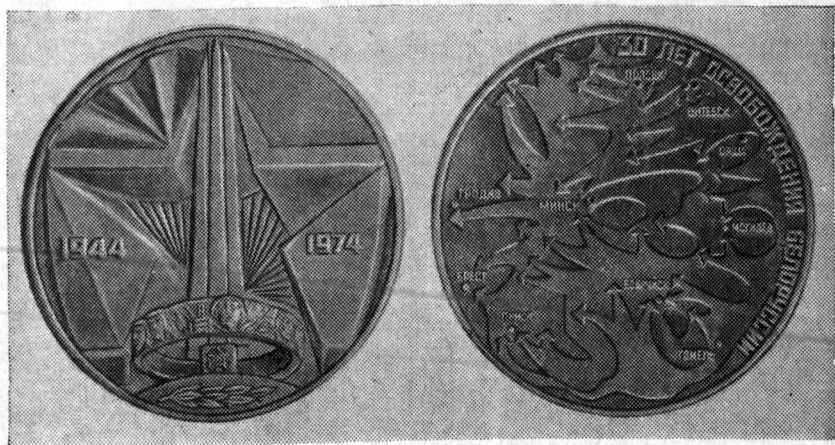

Рис. 9

Рис. 10

Псков). На її лицевому боці по центру на першому плані зображено правицю з автоматом, як символ сили, перемоги, незламної волі. Внизу під зображенням дата: «1944». На другому плані зліва — деталь індустриального пейзажу. Справа зображена башта Псковського кремля, над нею — п'ятикутна зірка. На звороті семирядковий напис «XXX лет со дня освобождения Пскова от фашистских захватчиков. 1944—1974» і п'ятикутна зірочка, що розділяє ці дати.

У жовтні 1944 року наша армія завдала ворогу нищівного удару в Заполяр'ї. В ході Петсамо-Кірккенеської операції, здійсненої військами Карельського фронту при взаємодії з Північним флотом, було розгромлено велике вороже угруповання і остаточно вигнано гітлерівців з Радянського Заполяр'я і Північної Норвегії. Цією перемогою завершилась боротьба проти фашистських окупантів на Крайній Півночі. На честь цієї перемоги було випущено ювілейну медаль (рис. 11, алюміній, анодований під бронзу, 60 мм, 1974). На лицевому боці медалі розміщено зображення пам'ятника. Праворуч вгорі графічно виконане північне сяйво. По колу напис: «Защитникам советского Заполярья в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 года» і п'ятикутна зірочка. На звороті медалі дати «1944—1974», вгорі — п'яти-

Рис. 11

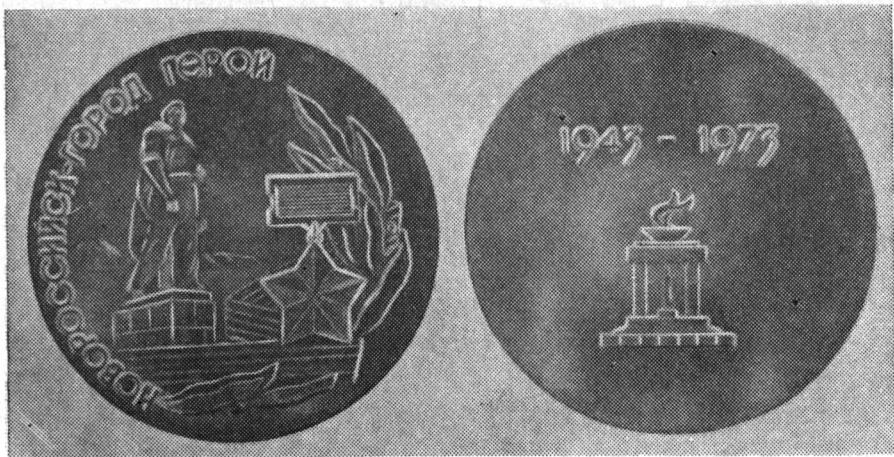

Рис. 12

кутна зірочка, по боках лаврові і дубові гілочки. Внизу їх зв'язує стрічка з нанесеною на неї ювілейною датою «30».

Серед медалей, присвячених містам-героям, вміщуємо лише раніше не опубліковані.

14 вересня 1973 року місту-герою Новоросійську було присвоєно почесне звання «місто-герой». Цій події присвячена пам'ятна медаль (рис. 12, анодований алюміній, 65 мм, Новоросійськ). На лицевому боці її зліва розміщено пам'ятник матросу на фоні моря й гір. Зліва і знизу — медаль «Золота Зірка», гвардійська стрічка, лаврові листки; зліва по колу напис: «Новоросійськ — город-герой». На звороті медалі, вгорі, в один рядок розміщені ювілейні дати: «1943—1973». Трохи нижче і по центру — зображення пам'ятника з вічним вогнем.

Брест увійшов у літопис бойової слави нашої Батьківщини як символ масового героїзму, стійкості і безстрашності радянських воїнів. Оборона фортеці, подвиги її захисників овіяні легендами. Купка захисників фортеці, очолена комуністами, сміливо прийняла нерівний бій проти фашистських дивізій. Герої загинули, але фортеці не здали. За цей безсмертний подвиг Брестська фортеця удостоєна почесного найменування «фортеця-герой».

На честь героїчної боротьби Брестської фортеці створена не одна пам'ятна медаль; одна з них (рис. 13 алюміній, покритий лаком, 56 мм,

Рис. 13

Рис. 14

автори — Г. А. Максимов і А. В. Міхлер) була створена в 1971 році до 30-річчя цієї події. На лицевому боці медалі зображено погруддя воїна на фоні Холмських воріт фортеці. По колу напис: «Брестская крепость-герой», (між цими словами зірочка), далі дати: «1941—1971», розділені п'ятикутною зірочкою. На звороті медалі напис в три рядки на пошкодженій осколками снарядів і кулями стіні фортеці: «Умрем, но из крепости не уйдем».

До ансамблів Вічної Слави, що увічнили пам'ять про передчасно загиблих, відноситься Ленінградський меморіальний ансамбль на Піскаревському кладовищі. Йому присвячено медаль, на лицевому боці якої (рис. 14, алюміній, покритий лаком, 58 мм, ЛМД), медальєр А. В. Козлов зобразив загальний вигляд Піскаревського меморіального ансамблю з вічним вогнем на передньому плані медалі і скульптурою «Батьківщина-мати». Внизу напис у три рядки: «Памятник Вечной Славы защитникам Ленинграда в 1941—1944 гг.», на звороті медалі на фоні схилених прапорів піднімається на п'єдесталі скульптура «Батьківщина-мати». По колу напис: «Вечный ваш подвиг в сердцах поколений грядущих».

У Краснодарі і у Великих Луках відкриті меморіали бойової Комсомольської Слави. Відкриттю цих меморіалів присвячені пам'ятні медалі. Немеркнучою славою покрили себе герої-молодогвардійці. Їм присвячено музей-меморіал, відкритий у 1970 році в Краснодарі. До відкриття цього музею-меморіалу приурочена пам'ятна медаль (рис. 15, анодований алюміній). В центрі на лицевому боці медалі зображено музей-меморіал, а навколо зображення напис: «Открытие музея

Рис. 15

Рис. 16

имени (зверху) «Молодой гвардии». май 1970 (знизу)». В центрі на звороті медалі ніби на стрічці, фрагмент монумента молодогвардійцям у місті Краснодарі, створеного скульпторами В. І. Агібаловим, В. І. Мухіним і В. Х. Федченко. По колу напис: «Слава героям Краснодона».

Інша пам'ятна медаль (рис. 16, алюміній, 60 мм, Краснодар), присвячена пам'ятнику молодогвардійцям у Краснодарі, фрагмент якого зображено на лицевому боці. На звороті медалі зліва вгорі, медаль «Золота зірка» і напис у три рядки: «Слава героям Краснодона!» Нижче підпис у два рядки: «Пам'ятник молодогвардейцам».

За рішенням комсомольських органів у Великих Луках збудовано Музей бойової комсомольської слави імені Олександра Матросова. На красивій площі імені героя, поблизу пам'ятника виросло унікальне творіння — будинок із скла і бетону, споруджений за проектом групи московських архітекторів.

160 тисяч людино-годин відпрацювали юнаки і дівчата Великих Лук на будівництві музею, 200 тисяч карбованців заробили на суботниках комсомольці і молодь Псковської області і ці гроші внесли у фонд будівництва Музею бойової комсомольської слави.

14 серпня 1971 р. десятки тисяч жителів міста і гості з братніх союзних республік зібралися на урочисте відкриття музею. Представ-

Рис. 17

Рис. 18

ники партійних радянських, комсомольських організацій, ветерани Великої Вітчизняної війни, виступаючи на мітингу, з гордістю говорили про Олександра Матросова, подвиг якого став втіленням мужності і героїзму мільйонів радянських людей.

Відкриттю цього меморіалу присвячена пам'ятна медаль (рис. 17, тонований алюміній, 65 мм, Великі Луки), на одному боці якої зображено фрагмент пам'ятника Герою Радянського Союзу Олександр Матросову.

Праворуч на полі медалі зображена медаль «Золота Зірка». По колу зверху напис «Великі Луки», знизу — «1971». На другому у верхній половині — зображення будинку музею. Під ним напис 5 рядків: «В честь открытия музея комсомольской славы им. Александра Матросова».

Напередодні 30-річчя визволення Радянської України від фашистських загарбників в столиці республіки місті-герої Києві було урочисто відкрито Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. В його експозиції знайшли відбиття славні сторінки героїчного літопису боротьби радянського народу проти фашизму.

Цій події присвячена пам'ятна медаль (рис. 18, алюміній, анодований під бронзу, 77 мм, 1944; автори: художник О. В. Снарський, гравер Н. Музика, Київ). На лицевому боці медалі зліва вертикально розміщені стрічки і китиці від прапора, правіше від них напис в шість рядків з назвою музею. На звороті медалі зверху розміщений орден Вітчизняної війни, нижче і правіше — дати: «1941—1945», ще нижче по центру — каска на автоматі, зліва внизу — лаврова гілка.

Багато пам'ятних медалей присвячено героям Великої Вітчизняної війни, образи яких і подвиги безсмертні. У місті Ровно була виготовлена пам'ятна медаль (рис. 19, нержавіюча сталь, 70 мм, Ровно), присвячена партизанському рухові на Ровенщині і партизану-розвіднику в роки Великої Вітчизняної війни Герою Радянського Союзу Миколі Івановичу Кузнецову. На лицевому боці медалі зображено портрет безстрашного розвідника. Він виконаний невисоким рельєфом. Під зображенням напис, розміщений півколом: «М. Кузнецов». На звороті медалі в центрі — композиція, що складається з лаврових гілок, у центрі її зображено факел на фоні променів. Знизу на стрічці напис «Ровно», а по колу: «Місто партизанської слави» і п'ятикутна зірочка.

Добірку завершує ювілейна пам'ятна медаль (рис. 20, сплав металів, 62 мм, автор Б. І. Кушнір, Одеса) до виставки творів художни-

Рис. 19

Рис. 20

ків міста-героя Одеси, присвяченої 30-річчю його визволення. На лицевому боці медалі глибоко врізане у фон зображення багнета від гвинтівки, накладено на пензель художника. Нижче три хвилясті лінії, що вказує на те, що Одеса — морський порт. В центрі дата «1974», по колу напис: «Виставка произведений художников Одессы». На звороті медалі напис з восьми рядків: «Посвящается 30-летию освобождения города-героя Одессы от фашистских захватчиков 1944—1974».

Такий далеко неповний перелік настільних медалей, які є виявом вдячної народної пам'яті до героїчних звершень країни, а крім того, яскравим свідченням розвитку радянського медальєрного мистецтва.

Ю. А. БАРШТЕЙН

«СОВИТА» ЛІЧБА ГРОШЕЙ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVII—XVIII ст.

Грошова термінологія українських ділових документів пізньо-феодальної доби, значення якої важко переоцінити для дослідження нумізматики, джерелознавства, метрології та інших дисциплін, надзвичайно складна. Чимало грошових термінів досі не були вірно ви-

тлумачені. До них відноситься епітет «совитий», який в актових джерелах звичайно пов'язується з грошовою лічбою.

В низці українських актів XVIII ст. поняття «українська» (чи еквівалентне йому «малоросійська») лічба стоїть начебто у зв'язку з визначенням «совита». Чернігівський документ 1721 р. згадує, що маєток придбали за «80 талерей, совито рахуючи, лічби української, монети копійчаною»¹. Того ж року поблизу Любеча продали половину млина «за тисячу золотих монети доброї копійчної, лічби української совити», а в складеному 1723 р. поблизу Чернігова акті виступає сума в «440 золотих монети доброї копійчаною, лічби української совитой»². Але в документі Полуботків за 1730 р. з того ж архіву «малоросійська полная» лічба протиставляється «совитой»³. Отже, між «малоросійською» і «совитою» системами лічби немає прямого зв'язку.

Подальше дослідження українських актових джерел XVIII ст. показало, що визначення «совита» вживалося в актах і без згадки про українську систему лічби. У складеній на Переяславщині купчій названо «суму, совито рахуючи, тисячу талерей монети доброї лічби литовської»⁴, а в документі 1716 р. з Чернігова поняття «совитості» пов'язується із золотим: грунт продали «за суму певную готових грошей монети доброї совитой [лічби] триста золотих і п'ять золотих»⁵. Отже, по-совитому лічили на копії, талери і золоті, тобто на всі широко вживані тоді лічильні одиниці. Наведені приклади не поодинокі. Наприклад, у купчій, оформленій 1706 р. у Чернігові, вказано 200 золотих «рахуби совитой готових грошей»⁶. А в 1710 р. на Чернігівщині продали грунт за 60 кіп «рахуби совитой готових грошей»⁷. Отже, поняття «совита» не було у прямому зв'язку і з типом грошової лічби.

Слід зазначити, що при рахунку грошей на російський лад у документах звичайно підкреслюється, що лічба ведеться повна, а не «совита». Наприклад, 1731 р. у Чернігові купили двір за 85 «рублей лічби полної, а не совитой»⁸. У 1762 р. житель міста Погара продав власний двір «за готовую сумму денег рублей за сто без совитості»⁹.

Довідники і словники перекладають слово «совитий» як подвійний. У складеному в 30—40-х роках XIX ст. Словнику української мови читаємо: «Совитый, -ая, -ее (и пр.). Сугубый. Двойной»¹⁰. У польській енциклопедії З. Глогера згаданий термін схарактеризований більш поширено, але в тому ж значенні (подвійний) з наведенням прикладу з грошового рахунку давньої Речі Посполитої: «Od beczki miodu po groszy 12... starych, sowito po groszy 24»¹¹.

Визначення «совитий» трапляється в пам'ятках не лише української, а й давньої білоруської мови. Білоруський лінгвіст О. М. Булика виводить його від старопольського «sowity» і перекладає як «щедрий, подвійний» (наводить приклади з джерел 1566 і 1690 рр.)¹².

¹ Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г. Чернигов, 1889.

² Там же, стор. 53; [Филарет Гумилевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4. Чернигов, 1873, стор. 214.

³ Акты фамилии Полуботок, стор. 60 (зафіксована купівля ґрунту «за сто коп лічби здешней малоросійської, а не совитой»).

⁴ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв. К., 1890, стор. 20.

⁵ М. М. Плохинский. Архивы Черниговской губернии. М., 1899, стор. 50.

⁶ Акты фамилии Полуботок, стор. 19, стор. 21 (1707 р.), 22 (1708 р.), 24 (1710 р.).

⁷ Там же, стор. 28.

⁸ Там же, стор. 61.

⁹ А. Ханенко. Город Погар. Чернигов, 1871, стор. 44.

¹⁰ П. Білецький-Носенко. Словник української мови. К., 1966, стор. 335.

¹¹ Z. Glogier. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. IV. Warszawa, 1903, s. v. «sowity».

¹² А. М. Булика. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мінськ, 1972, стор. 302.

Ленінградська дослідниця Ю. Лаучюте, не заперечуючи його основного значення «подвійний, сугубий», дотримується іншої думки щодо його походження. Вона бачить схожість цього терміна з литовським народним виразом «su vieta», тобто «з місцем» в значенні «з лишком», і прирівнює його до українського «з гаком»¹³. Однак ця версія штучна і не підтверджена посиланнями на джерела.

Отже, вчені майже одностайно тлумачать термін «совитий» як «подвійний». Та чи є універсальним це значення слова «совитий», зокрема, стосовно грошової лічби?

На нашу думку, відповідь на це питання криється в різноманітному складі монет, які були в грошовому обігу на Лівобережній Україні у XVIII ст., де, як відомо, співіснували і високопробні (насамперед, талари), і низькопробні срібні, і навіть мідні монети. Зрозуміло, що при грошових угодах це неминуче породжувало систему доплат (латинською мовою «additio»). Тому є підстави гадати, що за терміном «совита» лічба якраз і ховалася умова виплатити ту чи іншу кількість грошей з необхідною, згідно з тогочасними фактичними грошовими курсами, доплатою для зрівняння одного виду монети з іншим, наприклад, білонових трьохгрошовиків з мідними солідами. Крім того, старі монети Речі Посполитої Стефана Баторія й Сигізмунда III, викарбувані до Яна Казимира (1648—1668 рр.), мали удвічі більшу вартість від нових монет самого Яна Казимира та його наступників другої половини XVII—XVIII ст.¹⁴ Отож, знаходить пояснення зафіксоване у словниках тлумачення терміна «совитий» як «подвійний». Саме подвійну з лишком кількість, скажімо, півторагрошовиків другої половини XVII—XVIII ст. доводилось виплачувати, щоб зрівняти їх з монетами того ж номіналу карбування Сигізмунда III, а останніх, як свідчать матеріали монетних скарбів, було ще багато на ринку Лівобережжя XVIII ст.

Думаємо, що «по-совитому» названо суму боргу в документі з архіву генеральної військової канцелярії 1927 р., згідно з яким сотник Опішнянської сотні Гадяцького полку «брал... куфу горілки в долг ціною за 500 золотих протів готових грошей удвое»¹⁵. Певно, вищезгадане співвідношення між старою і новою монетами зобразив Климентій Зіновіїв у одному з своїх віршів початку XVIII ст.:

«А винному двояка часом скорбь биваєть:
гди през назначенный час вдвое отдаваєть.
Же то есть такая річ пуд час минивате:
должный на себе облік даст отдать совите»¹⁶.

Зрозуміло, що лічені на рублі високопробні російські копійки не потребували доплат, навпаки, іноземну монету доводилося платити з надвишком — для зрівняння її на ринку з російською. Наприклад, 1739 р. на Стародубщині продали маєток «за сумму певную і при той продажі... отобранную совито... за дві тисячі рублей»¹⁷. Інша річ, коли копійки рахували на золоті, копи чи талари, — тут з самого початку російські монети прирівнювалися також за допомогою доплат до іноземних за курсом, що існував у той час.

Слід зупинитися на походженні й етимології терміна «совитий». Відомі нам словники та довідники не дають роз'яснення з цього питання. Спало на думку звернутись до старих словників середньовічної

¹³ Лексічныя балтызмы ў беларускай мове. Мінськ, 1969, стор. 20—21.

¹⁴ М. Ф. Котляр. Літописи Самовидця, Грабянки і Величка про грошовий обіг України XVII ст. — «Український історичний журнал», 1970, № 1, стор. 70—71.

¹⁵ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3441, арк. 1.

¹⁶ Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971, стор. 55.

¹⁷ А. И. Ханенко. Описание маестностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка. Чернигов, 1890, стор. 13.

латинської мови, насамперед до відомого словника Дюканжа. У цьому словнику під словом «souta» читаємо: «soulde vel soulte; in consuetudinibus municipalibus. Pecunia, que in permutationibus rei commutatae additur» («у звичаєвому праві міст. Гроші, які при обмінах додаються до обмінюваної речі»). Далі наводиться приклад з податкової книги єпископства французького міста Оксера, яка велася на початку XIII ст.: «Et si fiat cambium de equo ad equum et habeant soutas, quilibet debet octo denarios; et si non habeant soutas, nihil debent»¹⁸ («Якщо провадиться обмін рівних речей і зумовлено, що повинний бути сплачений надвишок, то кожний зобов'язаний дати 8 денаріїв; якщо ж немає умови про надвишок, то не повинний платити нічого»).

Звідси можна зробити припущення, що термін «совитий» походить від латинського «souta» і означає те ж саме, що «additio» галицьких латиномовних актів XV—XVII ст.— доплата для зрівняння якісно нерівноцінних монет ринку.

Інша стаття словника Дюканжа, присвячена термінові «solta», проливає додаткове світло на походження слова «совитий». Автор виводить його від латинського «solutio» (плата) і тлумачить його таким чином: «Pecunia, quae in permutationibus, compensatoinibus, gratias rei commutatae additur»¹⁹ («Гроші, які додаються до обмінюваної речі при обмінах, компенсаціях [збитків], пожертвуваннях»).

Як бачимо, термін українських актів XVIII ст. «совитий» має дуже давнє походження і бере початок в ранньосередньовічному звичаєвому праві міст. Поки що немає даних для встановлення часу і шляхів, якими він потрапив на Лівобережну Україну.

М. Ф. КОТЛЯР

¹⁸ Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis auctore Carolo Dufresne Domino Du Cange, v. III, S-Z, Basiliae, MDCCCLXII, s. v. «souta».

¹⁹ Там же, s. v. «solta».

ПІДСУМКИ ОГЛЯДУ СТАНУ ДІЛОВОДСТВА ТА АРХІВІВ В УСТАНОВАХ І ОРГАНІЗАЦІЯХ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Згідно з рішенням колегії Міністерства культури УРСР, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР та Президії Республіканського комітету профспілки працівників культури від 2 серпня 1973 р. в період з 1 вересня 1973 р. по 1 вересня 1974 р. проведено огляд стану діловодства та архівів в установах і організаціях культури Української РСР.

Республіканська оглядова комісія, підбивши підсумки, відзначила, що проведений огляд відіграв позитивну роль у виконанні постанови Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. № 301 «Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки», прискорив упорядкування архівних документів, сприяв поліпшенню умов їх зберігання у відомчих архівах та удосконаленню організації діловодства в установах системи Міністерства культури УРСР.

Оглядом було охоплено 1645 установ і організацій, під час діяльності яких створюються документи державного зберігання, та 3653 установи, що згідно з існуючими правилами не передають документи на державне зберігання.

У ході практичного здійснення умов огляду 85% учасників огляду упорядковували свої архівні документи: за встановлений період — 1226 установ, по 1966—1970 рр. — 178, до 1966 р. — 52. Внаслідок проведеної роботи упорядковували понад 100 тис. справ державного зберігання та понад 45 тис. справ передали до відповідних державних архівів.

За період огляду 1498 установ розробили і погодили номенклатури справ з архівними органами, додатково виділено та обладнано 106 окремих приміщень для архівів, відремонтовано 115 архівосховищ.

Значну діяльність щодо налагодження діловодства й упорядкування архівних документів розгорнуло Міністерство культури УРСР. Більшість його управлінь та відділів описали та передали до відомчого архіву документи по 1972 р. включно. ЦДАЖР УРСР прийняв на державне зберігання 2286 справ. Здійснена підготовча робота щодо створення об'єднаного відомчого архіву при Міністерстві культури УРСР, також впроваджуються стандарти на організаційно-розпорядчу документацію у центральному апараті.

Більшість установ, які брали участь в огляді, провели його на належному рівні й домоглися хороших наслідків. Особливо добре здійснили цю роботу управління Донецької, Житомирської, Івано-Франківської, Херсонської та Хмельницької областей; задовільно — установи та організації Вінницької, Запорізької, Кіровоградської, Львівської та Чернівецької областей.

Поряд з цим окремі обласні управління та районні відділи культури незадовільно контролювали хід огляду. Так, наприклад, в Черкаській області 50% організацій не впорядкували свої документи за належний період. Не краще поставлена архівна справа і в деяких театрах та музеях м. Києва. Не виконали умов огляду Лисичанський міський відділ культури Ворошиловградської області, Кривоозерський, Єланецький та Доманівський районні відділи культури Миколаївської області та ряд інших організацій.

Неприпустимо мало уваги керівники установ культури приділяють забезпеченню архівів придатними приміщеннями. До цього часу багато установ Київської, Кримської та Чернігівської областей не мають окремих приміщень для зберігання архівних документів.

Забезпечити архіви приміщеннями можна, створивши об'єднані відомчі архіви при головних установах міст, районів, але практична робота в цьому напрямі не проводиться. Створення об'єднаних відомчих архівів забезпечило б не лише збереженість документів, але й в цілому позитивно вплинуло б на поліпшення архівної справи в системі установ культури республіки.

Повільними темпами в областях іде підготовча робота щодо впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію, хоч кінцевий строк її проведення — 1 липня 1975 р.

Розглянувши подані Республіканською комісією підсумки огляду стану діловодства та архівів в установах і організаціях культури Української РСР, колегії Міністерства культури УРСР, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР і Президії Республіканського комітету профспілки працівників культури прийняли відповідне рішення.

Переможцями огляду визнані управління культури Донецької, Житомирської, Івано-Франківської, Херсонської та Хмельницької областей. За активну участь в організації і проведенні огляду відзначено ряд установ; окремі працівники культури та архівних органів республіки нагороджені Почесними грамотами Міністерства культури УРСР та Республіканського комітету профспілки працівників культури, багатьом оголошено подяку та вручено грошові премії.

Колегії Міністерства культури УРСР, Головархіву УРСР та Президія Республіканського комітету профспілки працівників культури зобов'язали керівників обласних управлінь, міських районних відділів та інших установ і організацій республіки, які за період огляду не забезпечили повного виконання його вимог, закінчити протягом 1975 р. роботу щодо упорядкування архівних документів за встановлений термін та передати їх на державне зберігання; посилити контроль за організацією діловодства і архівної справи у підвідомчих установах культури.

У постанові було вказано на незадовільну організацію і керівництво оглядом в Тернопільській і Черкаській областях, на необхідність вжити заходів управлінням культури Київської, Кримської та Чернігівської областей, щодо забезпечення установ приміщеннями, придатними для зберігання архівних документів.

Колегії Міністерства культури УРСР, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР і Президії Республіканського комітету профспілки працівників культури закликали працівників обласних управлінь, міських, районних відділів та інших установ і організацій культури республіки і надалі удосконалювати діловодство, своєчасно упорядковувати архівні документи і забезпечити їх надійне зберігання.

А. М. АКСЬОНОВ

ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НА ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЗПОРЯДЧУ ДОКУМЕНТАЦІЮ В ДЕРЖПЛАНІ УРСР

Значне зростання інформації в управлінській діяльності керівництва і спеціалістів Держплану УРСР за останні роки зумовило збільшення обсягу роботи по створенню, оформленню і обробці документів. Діловодний апарат Держплану УРСР у цих умовах уже не повністю справляється з існуючим обсягом робіт, і тому частина суто технічних операцій автоматично перекладається на спеціалістів відділів.

В умовах, коли потік документів не зменшується, а збільшується, для забезпечення ефективної управлінської діяльності керівництвом Держплану УРСР намічає заходи по механізації і автоматизації процесів складання, передачі і обробки документів, але це можливо лише при умові повної уніфікації всіх видів документів і діловодних процесів. Значний крок у цьому напрямі дозволяє зробити Єдина державна система діловодства (ЄДСД), затверджена Державним комітетом Ради Міністрів СРСР по науці і техніці. Ця система дає можливість створити загальну методичну основу раціоналізації діловодства в органах управління, стандартизувати різні види і форми документів, установити єдині правила застосування засобів механізації діловодства. Важливою складовою частиною ЄДСД є основні стандарти на організаційно-розпорядчу документацію — ГОСТ 6.38 — 72 і ГОСТ — 6.39 — 72.

Здійснено ряд підготовчих заходів, спрямованих на впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію в апараті Держплану УРСР.

Стандарти були ретельно вивчені, розроблено кілька форм бланків. Справжня копітка робота була проведена в 1973 році після одержання «Методичних вказівок» по впровадженню державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію. Зокрема, була створена комісія по розробці пропозицій щодо впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію в апараті Держплану УРСР. До складу комісії були включені спеціалісти зведених і галузевих відділів, які добре знають діловодство, працівники Управління справами. Очолив комісію керуючий справами Держплану УРСР А. М. Хорозов. До цього в Управлінні справами працювала робоча група по підготовці вказівок стосовно оформлення організаційно-розпорядчих документів.

31 січня 1974 р. на об'єднаному засіданні комісії по розробці пропозицій щодо впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію і експертної комісії були розглянуті і схвалені проект наказу Держплану УРСР та «Вказівки» по оформленню організаційно-розпорядчих документів.

У наказі Держплану УРСР від 25 березня 1974 р. № 50 передбачалось, що державні стандарти на організаційно-розпорядчу документацію в апараті Держплану УРСР і в підвідомчих організаціях треба впровадити до 31 грудня 1974 р., а при визначенні терміну виходили з

того, що для вивчення ГОСТів і «Вказівок», а також для виготовлення і забезпечення відділів необхідними формами нових бланків потрібен певний час. Передбачено виготовлення друкарським способом бланків згідно з вимогами стандартів на організаційно-розпорядчу документацію, і забезпечення ними відділів Держплану УРСР та подання методичної допомоги підвідомчим організаціям по впровадженню стандартів на організаційно-розпорядчу документацію в цих організаціях.

У наказі зазначалося, що до затвердження нової інструкції по діловодству слід керуватися Інструкцією, затвердженою наказом Держплану УРСР від 31 липня 1968 р. № 120, тільки в тій частині, яка не суперечить «Вказівкам» по оформленню організаційно-розпорядчих документів.

Наказом Держплану УРСР від 25 березня 1974 р. № 50 також були затверджені «Вказівки по оформленню організаційно-розпорядчих документів».

«Вказівки» складаються із вступу і трьох розділів, в яких викладено загальні вимоги до оформлення документів, вимоги до підготовки і оформлення окремих видів організаційно-розпорядчих документів та порядок оформлення машинописних документів. У вступі вказується, що документи, які входять в систему організаційно-розпорядчої документації, стосовно до умов діяльності Держплану УРСР, можна поділити на три групи:

- організаційні (положення, інструкції, правила);
- розпорядчі (постанови, накази);
- довідково-інформаційні (листи, доповідні записки, довідки, протоколи, акти). Також відмічається, що вимоги стандартів не поширюються на документи Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР. Тому порядок оформлення проектів документів цих органів, що подаються Держпланом УРСР, залишається незмінним.

У першому розділі «Вимоги до оформлення документів» розроблено правила, що сприяють оперативному виконанню і наступному використанню документів у довідкових і наукових цілях, а також створюють передумови для машинної обробки інформації, визначається комплекс реквізитів до кожного виду документа, що використовується в управлінській діяльності.

Особлива увага приділяється складанню заголовків до документів, як однієї з передумов скорочення часу при реєстрації документів і прискорення проходження їх у відділах Держплану УРСР.

У «Вказівках» відповідно до ГОСТу 6.39 — 72 визначається порядок адресування документів, наведено ряд конкретних прикладів заповнення усього реквізиту із застосуванням різних варіантів, які передбачаються державними стандартами на організаційно-розпорядчу документацію.

Важливе місце у «Вказівках» відведено питанням правильного оформлення погодження документів (як внутрішнього, так і зовнішнього).

Формою внутрішнього погодження документів у Держплані УРСР є візування проекту документа (підпис особи, що погоджує документ та дата погодження). Зовнішнє погодження оформлюється грифом погодження або поданням протоколу обговорення проекту документа на засіданні колегіального органу. «Вказівками» чітко визначено, що основними способами засвідчення документів є підпис, затвердження і проставлення печатки.

Держплан УРСР одержує багато документів, де супровідні листи підписуються керівниками міністерств і відомств, а додатки, що являють собою проекти планів та інших важливих документів, ніким не під-

писуються. На наш погляд цей недолік має місце в багатьох міністерствах і відомствах.

Проходження документів у Держплані УРСР, як це визначається у «Вказівках», супроводжується відповідними позначками на документах (позначка про надходження (реєстрацію), про контроль, про виконання документа і направлення у справу і т. ін.).

Особливе значення має позначка про безпосереднього виконавця вихідного документа. Прізвище виконавця та номер його службового телефону розміщують у нижньому лівому кутку лицевої сторони останнього аркуша документа. Нижче прізвища виконавця та номера його телефону вказують індекс друкарки (перші літери її імені та прізвища), кількість надрукованих примірників та дату друкування. На документах, що направляються вищестоящим органам, цей реквізит розміщують у нижньому лівому кутку зворотної сторони останнього аркуша документа. Виконання цієї вимоги стандарту дає можливість уникнути зайвих витрат часу для наведення довідок про виконавця.

У «Вказівках» обумовлені правила оформлення якопій документів. Так, копія документа виготовляється і видається з дозволу керівництва або начальників відділів. У Держплані УРСР можуть бути засвідчені копії тільки тих документів, які створюються у цій установі. Копія документа відтворюється на бланку Держплану УРСР, завіряється підписом службової особи, яка засвідчує відповідність її змісту оригіналу. Якщо копія виготовляється не на бланку, а з оригіналу документа, виготовленого на бланку, при її зніманні повністю відтворюється текст бланка оригіналу.

У цьому розділі «Вказівок» викладені встановлені стандартами правила оформлення додатків до документів, наведені можливі варіанти додатків до документів та зразки їх заповнення.

У пункті «Вимога до тексту документів» викладені деякі рекомендації по складанню документів. Обумовлений порядок поділу тексту на складові частини (розділи, підрозділи, пункти). У цьому ж пункті визначений порядок оформлення таблиць.

У другому розділі «Вказівок» — «Вимоги до підготовки і оформлення окремих видів організаційно-розпорядчих документів в Держплані УРСР» зазначається, що при розробці цього розділу враховані рекомендації Основних положень Єдиної державної системи діловодства. Тому в розділі дано означення основних організаційно-розпорядчих документів, які використовуються в управлінській діяльності Держплану УРСР (постанова, наказ, лист, доповідна записка, довідка, протокол, акт), вказано склад реквізитів кожного документа окремо, порядок складання, погодження, підпису, форми бланків та зразки їх оформлення.

У третьому розділі «Вказівок» — «Вимоги до документів, які виготовляються машинописним способом» зазначено, що всі організаційно-розпорядчі документи друкуються на бланках або на папері формату А₄ (210×297 мм) та А₅ (210×148 мм). У документах, які оформляються на двох і більше сторінках, друга і наступні сторінки номеруються. Виначаються правила нумерації друкованого матеріалу. Дано рекомендації про вживання табулювання в машинописних роботах, а також вказано, від якого положення табулятора (на машинці їх вісім) друкується той чи інший реквізит, текст.

Такі основні положення (правила), викладені у «Вказівках по оформленню організаційно-розпорядчих документів» в апараті Держплану УРСР, у відповідності із затвердженими стандартами.

Виконуючи наказ Держплану УРСР та «Вказівки по оформленню організаційно-розпорядчих документів» у відповідності із затвердженими стандартами за 1974 рік, у відділах та Управлінні справами

Держплану УРСР проведена велика робота щодо впровадження стандартів.

Друкарським способом виготовлено форми бланків на основні види організаційно-розпорядчих документів, що використовуються в управлінській діяльності.

Проведено заняття щодо вивчення «Вказівок по оформленню організаційно-розпорядчих документів» з друкарками, працівниками, які зв'язані з діловим обслуговуванням, та також із спеціалістами відділів Держплану УРСР. Вказівки розмножено та доведено до кожного працівника Держплану УРСР.

У січні 1975 р. Управління справами перевірено виконання наказу Держплану УРСР та «Вказівок по впровадженню стандартів» у відділах. По результатах перевірки керівництвом Держплану УРСР дано відповідні пропозиції начальникам відділів по забезпеченню ними оформлення всієї організаційно-розпорядчої документації, яка використовується Держпланом УРСР.

З метою подання практичної допомоги друкаркам, діловому персоналу, а також спеціалістам Управління справами був розроблений альбом з прикладами оформлення окремих видів організаційно-розпорядчих документів та вимогами до документів, які виготовляються машинописним способом. Поряд із впровадженням стандартів на організаційно-розпорядчу документацію в Держплані УРСР, складено план заходів по виконанню рішень Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР від 5 травня 1974 р. про хід виконання рішень Уряду в справі поліпшення роботи архівів міністерств, відомств, установ та підприємств.

У плані передбачається ряд важливих заходів, спрямованих на поліпшення архівної справи та діловодства. Згідно цього плану вже створено в Держплані УРСР Центральну експертну комісію, а у відділах експертні комісії, розроблено і затверджено положення про них. Розроблено Перелік документальних матеріалів, які утворюються в діяльності Держплану УРСР, із зазначенням строку їх зберігання. Перелік розглянутий та в основному схвалений ЦЕПК Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Підготовлено нову інструкцію про порядок обліку, одержання та зберігання документів, справ та видань.

Виконання цих заходів забезпечить раціональне ведення діловодства та архівної справи в Держплані УРСР.

М. І. БЛИНОВСЬКИЙ, Г. Я. КОВТУН

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ПРИЖИЗНЕННЫЕ ИЗДАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ ПРОИЗВЕДЕНИИ К. МАРКСА И Ф. ЭНГЕЛЬСА. БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ. ЧАСТЬ 1, 1837—1864, АВГУСТ.

М., «Книга», 1974, 423 с.

Мабуть, не тільки широкий загал читачів, а й далеко не кожний суспільствознавець знає, що першими опублікованими творами основоположників марксизму були їх вірші. А втім, це незнання пояснюється тим, що до підготовки першого повного видання творів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса інститути марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і при ЦК СЕПН тільки-но приступили; поки що надруковані лише окремі томи із запланованих як додаток до 39-томного другого російського видання, а ці ж томи до тотожного українського 39-томного видання ще не побачили світу.

Тому як один з орієнтирів у вивченні величезної творчої спадщини основоположників марксизму особливої цінності набуває новий оригінальний бібліографічний показник прижиттєвих видань і публікацій творів К. Маркса і Ф. Енгельса (перша частина). Книга охоплює період літературної діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса до заснування І Інтернаціоналу (1864 р.). Упорядники дали основні бібліографічні відомості майже про 2500 публікацій 1500 творів основоположників марксизму, надрукованих двадцятьма мовами народів світу протягом 1838—1895 рр.

Саме з цього показника можна дізнатися, наприклад, про те, що юнаком К. Маркс написав кілька віршів, присвячених батькові, два з них «Скрипаль» і «Нічне кохання» з циклу «Шаленні пісні», створеного 1837 р., були опубліковані в берлінській пресі у 1841 р. (російською мовою ці вірші надруковані в першому виданні творів К. Маркса і Ф. Енгельса 1928—1948 рр.). Ще раніше з'явилися публікації поетичних спроб Ф. Енгельса, у рукописній спадщині якого зберігся навіть вірш, написаний у 13-річному віці. Перші публікації віршів Ф. Енгельса «Бедуїни», «До ворогів», «Книжна мудрість», «Міському віснику», написаних у 1838—1839 рр., з'явилися тоді ж на сторінках газет м. Бремена (російські переклади їх уперше надруковані 1970 р. в 41-му томі другого видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса).

І хоч сам Ф. Енгельс не надавав серйозного значення тому, що називав своїм

«рифмачеством», і здебільшого у жартівливу форму прибирав свої поетичні спроби, останні, як визначено в передмові до 41-го тому творів К. Маркса і Ф. Енгельса, сповнені глибокого політичного і філософського змісту¹.

За фундаментальністю джерельної бази та ретельністю її опрацювання рецензоване бібліографічне видання може вважатися зразковим. Переважна більшість публікацій та їх перекладів описана упорядниками «де-візу» або з багатотомних видань (російською і німецькою мовами) творів К. Маркса і Ф. Енгельса, з бібліографічних довідників, виданих у різних країнах. Разом з тим упорядники виявили необхідну обережність у занесенні до своєї праці публікацій, належність яких перу К. Маркса і Ф. Енгельса ґрунтовно не підтверджена або вимагає додаткових аргументів. Список таких публікацій, незважаючи на те, що вони були опубліковані в першому, 29-томному виданні творів К. Маркса і Ф. Енгельса або згадані в біографічній хроніці життя і діяльності К. Маркса, виданій російською мовою 1934 р., чи в ряді зарубіжних бібліографічних видань, у рецензованій праці надруковано окремим додатком (стор. 346—349).

Окремим додатком в рецензованій праці подаються й відомості про публікації документів, підписаних К. Марксом і Ф. Енгельсом, що були створені спільно з іншими діячами. Серед цих документів — найперший варіант «Статуту Союзу комуністів», опублікований у червні 1847 р. в Лондоні (російський переклад уперше надруковано 1970 р. в журналі «Новая и новейшая история»). Прижиттєві (до смерті Ф. Енгельса в 1895 р.) переклади творів основоположників марксизму зафіксовані з достатньою повнотою. Упорядники взяли до уваги й поки що не знайдені російські нелегальні видання, відомі за мемуарною літературою, документальними джерелами, науковими працями радянських дослідників. Прізвища останніх для зручності користування рецензованою працею у науковій роботі

¹ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 41, стор. VI.

варто було б включити до іменного покажчика.

Найбільше (130) позицій у рецензованій бібліографічній праці стосується «Маніфесту комуністичної партії», який ще за життя його авторів став найпопулярнішою працею наукового комунізму серед трудящих усього світу. Упорядники вносять повну ясність щодо перших перекладів «Маніфесту», уточнюючи поширені раніше відомості про мови перекладу (стор. 66), про першого перекладача на російську мову, яким раніше без достатніх підстав вважався М. О. Бакунін (стор. 69), згадують нелегальні російські видання «Маніфесту», здійснені в першій половині 70-х років у гуртках московських студентів (стор. 70), рукописний переклад, поширений тоді ж серед членів народницького гуртка долгушинців у Москві, рукописний переклад, який 1875 р. поширював серед жителів містечка Жорниці на Київщині знаменитий народовець Микола Кибальчич (стор. 73); здійснені за кордоном і в Росії видання перекладу «Маніфесту» Г. В. Плеханова (стор. 73—76), гектографовані російські видання «Маніфесту».

Саме в Самарі був здійснений переклад «Маніфесту» В. І. Леніним. Відомості про нього зафіксовані в мемуарах, але сам рукопис не зберігся (стор. 82—83). Брату В. І. Леніна О. І. Ульянову та його студентському товаришу О. М. Говорухіну дослідники приписують переклад вступу Марксової праці «До критики гегелівської філософії права». Переклад був відредагований П. Л. Лавровим і виданий окремою брошурою 1887 р. у Женеві (стор. 20—22).

В рецензованій книзі даються також відомості про всі здійснені до 1895 р. переклади «Маніфесту» на інші мови народів світу. Серед західноукраїнських міст покажчик згадує Львів у зв'язку з надрукуванням тут 11 липня 1848 р. «Газетою народовою» польського перекладу статті К. Маркса «Червнева революція». Дослідникам цей факт уже відомий з монографії М. Волянюка та В. Маланчука «Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні» (Львів, 1960, стор. 7). Але поряд з аналогічними фактами, поданими в систематизованому вигляді рецензованим покажчиком, і цей факт набрав ще більшої історичної значимості.

Покажчик розкриває інтерес передової громадськості Росії у тому числі й України, до економічних праць основоположників марксизму. 1883 р. група «Визволення праці» видала в Женеві російський переклад праці К. Маркса «Наймана праця і капітал». Згодом, протягом 80—90-х років цей переклад нелегально неодноразово перевидавався в Росії, і з російського ж перекладу був зроблений болгарський, надрукований 1886 р. у Габрово газетою «Росица» (стор. 157—159). Досі не розшукана рукописна копія російського перекладу праці К. Маркса, зроблена 1894 р. у Харкові, відомості про яку зафіксовані в «Обзорах важнейших познаний, производившихся в жандармских управлениях империи по государственными преступлениям за 1895 и 1896 гг.» (стор. 161). Відомий популяризатор економічного вчення К. Маркса професор Київського університету М. Зібер переклав один з розділів Марксової праці «До критики політичної економії» і опублікував його у додатку до свого перекладу творів Д. Рікардо, виданого 1882 р. у Петербурзі. Як відомо (і про це нагадують упорядники в примітці), у Росії широко популяризували працю Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». У 1845 р. виклад її окремих місць надрукувала «Литературная газета», 1861 р. великі витяги з неї надрукував «Современник», а в 1884 р. переклад вступу і перших чотирьох глав був опублікований у виданому в Москві нелегальному збірнику «Социалистическое знание», № 1 (стор. 44—45).

Рецензований покажчик є дуже важливим інформаційно-довідковим виданням, цінним допоміжним посібником для всіх, хто вивчає історію поширення марксизму, біографії К. Маркса і Ф. Енгельса, історію видання і розповсюдження їх творів у різних країнах світу, у тому числі й на території нашої багатонаціональної Батьківщини (до речі в покажчику є відомості і про видання перекладів на вірменську, латишську та інші мови народів СРСР). Читачі очікують на другу частину покажчика з певністю, що вона буде підготовлена так само ґрунтовно, як і перша.

В. Г. САРБЕЙ

ПРОЛЕТАРСКИЙ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ — НАШЕ ЗНАМЯ.

Документы и материалы об участии трудящихся Донбасса в укреплении интернациональных связей Советского Союза с народами зарубежных стран (1917—1974 гг.).
Донецк, «Донбасс», 1974, 289 с.

Проблеми розвитку міжнародної пролетарської солідарності, участі трудящих різних країн у русі пролетарської солідарності, у поширенні і поглибленні соціалістичних інтернаціональних зв'язків і співробітництва глибоко і ретельно вивчаються дослідниками.

Важливість і актуальність вивчення пи-

тань міжнародної пролетарської солідарності, інтернаціональної єдності і братерства трудящих СРСР і зарубіжних країн обумовлюються всезростаючою революційною творчістю народних мас, піднесенням міжнародного комуністичного і робітничого руху, а також тим, що буржуазні ідеологи і тепер проповідують неспроможність «біль-

шовицького експерименту», всіма засобами намагаються принизити всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня, революціонізуючий вплив самого існування Радянської держави. Тому видання науково-популярного збірника документів і матеріалів про участь трудящих Донбасу у зміцненні міжнародних зв'язків Радянського Союзу з народами зарубіжних країн у 1917—1974 рр. є актуальним і має важливе політичне значення. У рецензованому збірнику 190 документів центральних державних архівів СРСР та УРСР, Донецького і Ворошиловградського обласних партійних і державних архівів. Частина матеріалів взято з центральної і місцевої періодичної преси.

Пролетарський інтернаціоналізм, що об'єктивно виник і об'єктивно діє, науково обґрунтували вожді світового пролетаріату К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін. Ідея солідарності робітничого класу всіх країн сконцентровано виражена у революційному заклику першого програмного документа комуністів — «Маніфесту Комуністичної партії»: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». З того часу революційна творчість пролетаріату і всіх трудящих збагатила інтернаціоналізм новими рисами, викликала до життя різноманітність форм його конкретного втілення.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції міжнародний робітничий рух набрав світового розмаху, піднісся на якісно новий рівень. Пролетаріат багатьох країн світу за прикладом робітників і селян Країни Рад піднявся на революційну боротьбу.

Захист і зміцнення першої пролетарської держави, як підкреслював В. І. Ленін, були важливішою національною, патріотичною справою, великим інтернаціональним обов'язком, що відповідав головним інтересам міжнародного робітничого класу. Інтернаціональне і національне у діях партії більшовиків були злиті воедино. Трудящі Радянської країни виявляли глибоке розуміння революційних устремлінь пролетарських мас інших країн, щиро ділилися з ними своїм досвідом, подавали їм моральну і матеріальну підтримку.

Почуття і виявлення пролетарської солідарності охопили багатонаціональну Країну Рад. Трудящі Радянської України, зокрема Донецького басейну, внесли великий вклад у цей масовий рух, зустрінутий зарубіжним пролетаріатом з глибокою вдячністю.

Ці важливі питання висвітлюють документи і матеріали першого розділу збірника — «Зміцнення міжнародної солідарності в період створення основ соціалізму (1917—1932 рр.)».

У численних зверненнях, листівках, закликах, постановках і резолюціях зборів, мітингів робітників, селян, комуністичної молоді, членів профспілок Донеччини яскраво відображене почуття солідарності радянських людей з трудящими Англії, Німеччини, Бельгії та інших країн. У збірнику вміщені також нові матеріали про практичну допомогу українських робітни-

ків зарубіжному пролетаріатові у його справедливій боротьбі проти класового ворога.

Цікавими, зокрема, є матеріали про підтримку трудящими Донбасу страйкуючих англійських гірників (док. № 18), інтернаціональні зв'язки з трудящими Німеччини (док. № 9, 34, 38). Численні документи свідчать про глибоке розуміння радянськими людьми свого високого інтернаціонального обов'язку, яке виявлялось також у приєднанні радянським містам, селищам, шахтам і заводам імен міжнародних пролетарських вождів Р. Люксембург, К. Лібкнехта, Е. Тельмана, Г. Димитрова та інших, в тому, що їх обирали почесними членами профспілок, почесними робітниками тощо.

Документи цього розділу докладно висвітлюють участь іноземних робітників у соціалістичному будівництві у роки першої п'ятирічки, ознайомлення численних зарубіжних робітничих делегацій з досвідом роботи та життям радянських шахтарів, металургів, хіміків, машинобудівників. Повернувшись в свою країну, іноземні робітники викривали антирадянські наклепи буржуазної пропаганди, розповідали про перші соціалістичні перетворення Країни Рад.

Наступ фашизму, загроза війни викликали нову хвилю солідарності трудящих. Документи другого розділу яскраво свідчать про єдність, згуртованість радянських людей у боротьбі проти фашизму у 1933—1945 рр., про їх відношення до влаштованого фашизмом провокаційного Лейпцигського процесу над Г. Димитровим та його товаришами, до жорстоких репресій, яких зазнавали німецькі комуністи на чолі з Е. Тельманом. Упорядники виявили і опублікували цікаві документи про солідарність радянських людей з республіканською Іспанією.

У резолюціях на адресу конгресів Комінтерну подаються цікаві факти вияву пролетарського інтернаціоналізму працівниками Донбасу (док. № 67, 68, 70). «На зухвалі загрози наших закліятих ворогів ми відповідаємо ще більшим згуртуванням сил, зміцненням обороноздатності нашої великої Батьківщини і мобілізацією мас на використання усіх резервів, особливо на фронті вугілля», — писалось в одній з резолюцій.

Третій розділ збірника «Новий етап у розвитку інтернаціоналізму (1946—1974 рр.)» охоплює 97 документів (з 190), в яких поданий багатий матеріал з історії міжнародних зв'язків і співробітництва трудящих Донбасу і зарубіжних країн, особливо соціалістичних, за весь післявоєнний період.

В сучасних умовах пролетарський інтернаціоналізм став важливою передумовою соціального прогресу, об'єднання всіх революційних сил для дальшого наступу на імперіалізм. Ідеї соціалістичної солідарності і взаємодопомоги пронизують усю систему взаємовідносин народів соціалістичної співдружності. Ці ідеї перевтілювалися у могутню матеріальну силу, яку неодноразово відчувала імперіалістична реакція.

Взаємовідносини країн соціалізму буду-

ються на основі пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму. Спираючись на ленінські принципи інтернаціоналізму, трудящі Донбасу вносять свій вклад у розвиток і зміцнення всебічних дружніх зв'язків СРСР з зарубіжними соціалістичними країнами. Документи і матеріали збірника наочно свідчать про те, як з року в рік розширюються, поглиблюються та удосконалюються виробничі зв'язки, культурне співробітництво донбасівців з друзями у Польській Народній Республіці, Німецькій Демократичній Республіці, Народній Республіці Болгарії та в інших зарубіжних країнах.

Завдяки розвитку дружніх контактів, обмінові передовим досвідом за кордоном стали широко відомі новаторські методи роботи Героїв Соціалістичної Праці знатних шахтарів Донбасу І. Бридька, М. Мамая та К. Северинова.

Єдність і всебічне співробітництво соціалістичних країн дають можливість не тільки ефективніше вирішувати складні завдання соціалістичного і комуністичного будівництва, але й відстоювати мир між народами, активно протистояти агресивній політиці імперіалізму. Про це свідчать документи збірника про матеріальну допомогу трудящих Донбасу в'єтнамському народові в його визвольній боротьбі. Робітники шахт і заводів Донбасу виступили з рішучим протестом проти загрози імперіалістичної інтервенції на Кубі, а також на підтримку справедливої боротьби народів Кореї і арабських країн.

Матеріали збірника дають читачеві певне уявлення про силу і розмах одностайних виступів трудящих Донбасу на підтримку, схвалення миролюбної зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянського уряду, її інтернаціонального характеру.

Цікавими і важливими є документи про виступи металургів Макіївки і Комунарска, хіміків Костянтинівки і Рубіжного, колгоспників Шахтарська та інших міст, районів на підтримку міжнародної діяльності КПРС, рішень міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій 1960 та 1969 рр. (док. № 128, 129, 169, 170).

Інтенсивний розвиток дружніх зв'язків і співробітництва між трудящими Донбасу і зарубіжних країн, особливо соціалістичних, по лінії громадських організацій також знайшов відображення в опублікованих документах, які свідчать про велику практичну діяльність радянських трудящих, їх ініціативу в організації обміну передовим досвідом ведення народного господарства, про розвиток наукових і культурних зв'язків між народами.

Упорядники підібрали найбільш важливі документи і матеріали про суспільно-політичну діяльність Донецького обласного відділення Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, про дружбу і співробітництво по братистві — трудящих Донецького краю і Катовицького воеводства (ПНР), Магдебурзького округу (НДР), Донецька і Шеффільда (Англія), Шарлеруа (Бельгія), Комунарска і Дунайвароша (УНР).

Історики і працівники архівів здійснили велику дослідницьку працю, знайшли і упорядкували цінні документи і матеріали, які раніш не публікувалися (90 документів).

Ретельно відібраний історичний матеріал представлений в хронологічному порядку і містить найбільш властиві для тієї чи іншої події документи. Важливим є і той факт, що більшість документів місцевого характеру, які свідчать про повсюдну ініціативу знизу найширших мас трудящих Донеччини в русі пролетарської солідарності, розвитку соціалістичних дружніх зв'язків і міжнародного співробітництва.

У передмові до збірника, написаній С. М. Мельником, подається коротка, змістовна характеристика основних етапів міжнародного руху солідарності, розвитку дружніх зв'язків трудящих, відображених в документах збірника.

Відзначаючи позитивні якості рецензованого збірника, разом з тим слід вказати і на окремі його недоліки.

У збірнику слід було б повніше розкрити діяльність партійних, державних і громадських організацій Донецького краю в організації обміну передовим виробничим досвідом, розвитку культурних зв'язків між радянськими і зарубіжними трудівниками, показати їх ефективність.

У науково-довідковому апараті деяких документів містяться фактичні і стилістичні помилки (стор. 220, 222, 227, 288, 243).

У деяких наведених документах, які характеризують діяльність Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, його обласних та міських відділень, назви останніх подаються у вільній інтерпретації упорядників (стор. 12, 13, 185, 220, 227, 234, 237, 239, 248). Наприклад, на одній сторінці можемо прочитати: Донецьке обласне відділення Товариства радянсько-польської дружби (вірно), Донецьке відділення товариства радянсько-польської дружби та Донецьке відділення товариства «СРСР — Польща», а також «...обласне правління товариства польсько-радянської дружби». Часто назви зарубіжних товариств дружби з СРСР подаються з малою літерою, без точної назви тощо. Переплутані деякі прізвища, назви (віце-консул ПНР у м. Києві Ян Маїцекович, а не Ян Мацейкович (стор. 220), болгарські прізвища слід писати Штерева, Чорбаджієв (стор. 217). Німецьке місто Бад-Бланкенбург згадується двічі і двічі — невірно (стор. 238, 243) — просто Блакенбург, болгарське село називається в одному випадку Ізбеглі, у другому — Ізберлі (стор. 218, 270); Асеновград — місто, а не село (стор. 268).

Слід було б пояснити, що таке Кельце-Родопський округ (Польща): Кельце — центр воеводства у ПНР, а Родопський округ знаходиться у Болгарії (стор. 62, 270). Провінція у ДРВ Куангінг називається по-різному (стор. 252, 270). І останнє, у назві документа № 163 на стор. 214 упорядники дають вільне трактування офіційної назви Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР та ПНР.

Проте вказані окремі несуттєві недоліки не можуть вплинути на загально позитивну оцінку збірника документів і матеріалів про участь трудящих Донбасу в зміцненні інтернаціональних зв'язків Радянського Со-

юзу з народами зарубіжних країн у 1917—1974 рр. Він стане цінним посібником для наукових працівників, пропагандистів, викладачів, студентів, широкого кола читачів.

М. В. ЗНАМЕНСЬКА

КЛАСОВА БОРотьБА СЕЛЯНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1772—1849 рр.)

Документи і матеріали *

К., «Наукова думка», 1974, 596 с.

Східна Галичина — історична назва західноукраїнських земель наприкінці XVIII—напочатку XX ст., які за першим поділом Польщі 1772 р. були загарбані Австрією. В основному це територія площею 56 тис. кв. км, що охоплювала теперішні Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську і Чернівецьку області Української РСР. Східна Галичина була перетворена в провінцію Австрійської держави, поділена на 12 округів з адміністративним центром у Львові на чолі з губернатором. Урядова і поліційна влада в округах належала старостам, які управляли на місцях за допомогою шляхтичів, польських магнатів, графів, а також поліції і каральних гарнізонів. Вся державна влада на місцях підпорядковувалась інтересам австрійської монархії та її колоніальному пануванню над населенням.

В соціально-економічному і суспільно-політичному житті краю зберігалась феодально-кріпосницька система панування землевласників над поневоленими трудящими масами сільського і міського населення. Всюди залишалось крупне феодальне землеволодіння шляхти, українських і польських магнатів, католицького і уніатського духовенства. На селянських і вільних землях австрійські загарбники утворювали великі державні господарства (домінії), де широко використовували працю закріпаченого і поневоленого населення. Під захистом австрійських правителів невпинно розширювалось велике феодальне землеволодіння українських, польських і австрійських землевласників, посилювався феодально-кріпосницький і національний гніт. Все це викликало загострення класової боротьби поневоленого населення проти всіх гнобителів і жорстокого поліцейського режиму.

У рецензованому збірнику документів змальована широка картина складного соціально-економічного і політичного життя сільського населення Східної Галичини в період колоніального панування австрійських загарбників у 1772—1849 рр. Збірник документів і матеріалів має тематичний характер. Він не поділений на розді-

ли і підрозділи. Всі документи розташовані в хронологічній послідовності їх датування. Більшість з них написана урядовцями або представниками панівного класу і має свою класову специфіку. Це вірно підкреслюється у вступній частині.

Із загальної кількості документів збірника (301) лише 12 були раніше опубліковані у наукових виданнях. Всі інші публікуються вперше, а тому особливо цінні для глибокого дослідження і всебічного висвітлення соціального, політичного і побутового становища трудящего населення краю. Великий фактичний матеріал документів дає можливість дослідникам показати колоніальну політику австрійських поневолювачів і як наслідок — економічну відсталість краю.

Щоправда, збірник в основному упорядкований на підставі виявлених документів і матеріалів в архівних фондах ЦДІА УРСР у м. Львові, де зберігаються найбільш важливі джерела з історії краю. Тому опубліковані документи мають, в основному, своєрідний урядовий характер. Звичайно, використання цього матеріалу вимагає ретельної перевірки, співставлення фактів і критичного відношення. Це такі документи, як різні офіційні доносення, листи вищих урядовців, повідомлення окружних старост, управителів державних і приватновласницьких маєтків губернському управлінню Галичини, крайовим установам, чиновникам у Відень тощо. На жаль, упорядники не скористалися архівними фондами Івано-Франківського, Тернопільського, Чернівецького, Хмельницького та інших обласних архівів, де зберігаються численні документи і матеріали, які варто було б використати під час підготовки збірника до видання для всебічного висвітлення цієї проблеми.

У перших документах збірника мова йде про різні заходи австрійського уряду для зміцнення свого панування у Східній Галичині. У зв'язку з посиленням антифеодального селянського руху в 70—80-х рр. XVIII ст. уряд у 1775, 1782, 1786, 1787, 1789 р. видав ряд аграрних законів для врегулювання взаємовідносин між феодалами і селянами. Але ці закони були спрямовані на збереження феодально-кріпосницької системи і вдосконалення форм експлуатації селян. Як і раніше, великі зем-

* Упорядники: О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький, Ф. І. Стеблій. Редакційна колегія: Н. Ф. Врадій, М. К. Івасюта, Г. Я. Сергієнко (відповідальний редактор), Ф. І. Стеблій.

власники панували в економічному і політичному житті краю.

Багато документів висвітлюють невинне розширення феодального землеволодіння за рахунок загарбання місцевими магнатами і австрійськими баронами вільних, громадських і селянських земель під панські і державні фільварки, де широко використовувалася праця поневолених селян. Тому селянські земельні наділи постійно зменшувалися. До того ж шляхта і магнати загарбали під власні господарства громадські пасовиська, сінокоси і ліси. Селяни з року у рік втрачали своє звичаєве право користуватися угіддями. Позаекономічний й економічний примус невинно зростав.

За користування земельними наділами селяни змушені були відробляти землевласникам триденну панщину на тиждень. До того ж землевласники всюди запроваджували відрядну систему, коли кожний господар визначав таку норму робіт, на виконання якої селянин витрачав цілий тиждень. Від власного господарства кожний селянин мусив сплачувати натуральну і грошову ренту та виконувати ряд інших феодальних повинностей. Крім того, селяни платили державі податок грошима і продуктами, частину доходів віддавали церкві тощо.

Переважаюча більшість документів збірника висвітлює різноманітні форми класової боротьби поневолених селян проти землевласників, управителів панських і державних маєтків, урядовців і поліцаїв. Скарги сільських громад і окремих селян викривають загарбання панамі їхніх орних земель і угідь, свавілля урядовців та інших органів місцевої влади. Але, як правило, ті селянські скарги ніхто не розглядав і не захищав інтересів селян.

Посилення соціального гніту, національних утисків викликало загострення антифеодальної боротьби селянства. Найбільш поширеною формою боротьби селян проти класових гнобителів була відмова їх виконувати феодальні повинності. В опублікованих документах є великий фактичний матеріал, який свідчить про те, що селяни в багатьох селах не виходили на панщину, не давали натуральної й грошової ренти і не корились розпорядженням управителів феодальних і державних маєтків.

Щоб ухилитись від панщини і катування, численні маси селян йшли в гори, ліси, яри. Але й там їх переслідували урядові війська і поліцаї. Тисячі селян тікали на Східне Поділля, у Молдавію, на Бессарабію, Київщину і Волинь. В кінці XVIII ст. у Східній Галичині особливо посилились антифеодальні селянські виступи. В горах діяли різні загони повстанців, які нападали на маєтки феодалів, вбивали класових гнобителів, забирали худобу, зброю, хліб і відступали в гори. Там всюди поширювались чутки, що незабаром розпочнеться велике селянське повстання, подібне до Коліївщини.

Необхідно підкреслити, що в Тернопільському, Івано-Франківському, Волинському та інших обласних архівах є багато доку-

ментів і матеріалів, які свідчать про пожвавлення антифеодальних і визвольних рухів у Східній Галичині в 1791—1795 рр. під впливом політичних подій у Польщі. В Галичині серед селян ходили розмови, що незабаром туди прибуде російська армія і визволить всі західноукраїнські землі від польського та австрійського поневолення. На жаль, у збірнику про ті події немає й згадок.

У збірнику також відсутні документи про те, що більша частина Тернопільщини від 1809 по 1815 р. була під владою Росії. Тоді російською адміністрацією там були зменшені податки з населення, обмежено владу польських феодалів, а австрійські барони і урядовці втекли в Австрію. Становище селян дещо поліпшилось, а місцеве населення всіляко підтримувало нову владу. А коли в 1815 р. Австрія знову поширила свою владу на Тернопільщину, багато селян переселилось на Волинь, Київщину і Східне Поділля. На Тернопільщині знову посилились антифеодальні виступи селян.

Більшу половину збірника становлять документи і матеріали, де висвітлюється антифеодальна і визвольна боротьба у Східній Галичині в першій половині XIX ст. Дійсно, в ті часи поневолені селяни, потрапивши в безвихідне становище, не могли далі терпіти гяжкого соціального, політичного і національного гніту. Вони відмовлялись виконувати феодальні і державні повинності, вимагали надати їм землю і визволити від феодалів. Вся Східна Галичина була охоплена антифеодальною боротьбою.

Для придушення цього руху австрійський уряд у містах і великих феодальних маєтках збільшив кількість каральних гарнізонів, поліцейських загонів і посилив розправи над селянами. Це викликало масову втечу селяч у гори, де утворювались великі загони озброєних повстанців. У документах № 66—99 є великий фактичний матеріал, який свідчить про тривалу боротьбу селян проти феодалів, урядовців і поліції. У південних округах Східної Галичини діяли десятки озброєних загонів селян, ватажками яких були В. Якимюк, М. Іванчук, М. Малярчук, В. Джурак, М. Штолук, В. Фреюк, Д. Долганюк, М. Артимчук та багато інших. Рухом опришків була охоплена вся Галичина.

В 40-х роках XIX ст. антифеодальний і визвольний рух набув такого розміру, що австрійський уряд уже не міг управляти західноукраїнськими землями за допомогою каральних загонів і поліції. Карателі самі часто потрапляли під напад повстанців і тікали у міста. Землевласники залишали свої маєтки і ховались в замках. Становище так ускладнилось, що в багатьох місцевостях селяни повністю відмовились виконувати феодальні повинності і сплачувати податки.

Майже третина документів, розміщених у збірнику, відображають антифеодальні і визвольні рухи Східної Галичини під час буржуазно-демократичної революції в Австрії в 1848—1849 рр. У селах і містах

трудящі маси вимагали знищити кріпацтво, усунути поліцейське свавілля і запровадити демократичне управління. Під тиском революційних подій австрійський уряд влітку 1848 р. змушений був видати закон про скасування панщини, відміну феодальних повинностей селян. Проте аграрна реформа 1848 р. була здійснена в інтересах поміщиків, бо за своє «звільнення» селяни повинні були заплатити величезний викуп. На місцях старе державне управління замінили своєрідними радами, які підкорялися Головній руській раді у Львові. А фактично влада залишилась в руках панівного класу. Нові органи влади були повністю підкордані інтересам землевласників і австрійському пануванню в Східній Галичині.

Документи № 211—267 висвітлюють деякі буржуазні реформи, здійснені австрійським урядом під час революції, які, звичайно, сприяли розвитку капіталізму. Але становище трудящих мас ніскільки не поліпшилось. В Галичині всюди насаджувалися поліцейське свавілля і жорстокий терор проти незадоволених австрійським пануванням.

Загалом необхідно відзначити, що збірник документів опублікований на належному науковому рівні згідно з археографічними правилами.

Разом з тим видання не позбавлене окремих недоліків. Зокрема слід зауважити, що в заголовках документів трафаретно говориться про боротьбу селян проти поміщиків. Відомо, що слово «поміщик» в ті часи в Галичині не вживалось. Там селяни боролись проти українських і польських шляхтичів, магнатів і баронів, управителів феодальних і державних маєтків, поліцейських і каральних загонів, проти соціальної і політичної несправедливості. Все це необхідно було врахувати під час археографічної обробки документів і складання заголовків.

У вступній статті, в документах і примітках зустрічається багато неточностей у визначенні і вживанні термінів «феодална рента і податки». Так, дуже часто феодална рента називається податком і навпаки. Відомо, що в Східній Галичині податки платили й феодали. А феодално-залежні селяни відбували панщину, сплачували натуральну і грошову ренту, податки, а також безкоштовно виконували багато інших феодалних повинностей.

На стор. 4 передмови вказано, що площа Східної Галичини становила 56,2 тис. м². Але що автор розуміє під м²—метри, чи мілі,—залишається неясним. Напевно, це друкарська помилка. На стор. 116 названа «провінція Бессарабія, яку раніше під турецькою владою звали Хотинською раєю (раєм)». Укладачам варто було б знати, що під словом «рая» турки розуміли певну адміністративну одиницю, а не рай.

В багатьох документах і заголовках замість прізвища феодала або його ім'я зазначається «поміщик», «дідич» тощо. Ві-

домо, що слово «дідич» означає літню людину, пана, володаря, лиху людину тощо. А тому цей термін зовсім не підходить для визначення соціального становища сільського населення.

Зустрічаються неточні пояснення і в словнику рідковживаних слів. Наприклад, слову «домінія» дано таке пояснення: «1. великий спадковий маєток; 2. орган, що здійснював адміністративну владу на території поміщицького маєтку» (стор. 546). А в документі під № 40, на стор. 122, про домінію ясно сказано: «Домінія як управа податкового округу застосовувала різні кроки (кроки неточний переклад — вірніше заходи.— *Автори*), що дозволяються запровадженням правилами збору податків». На стор. 124 говориться, що сільським громадам дозволялось подавати скарги на панів і урядовців в «домінію і окружне староство». Отже, під назвою «домінія» розумілась державна установа, що відала збором податків і приймала скарги від селян. Іноді під назвою «домінія» розумілося велике державне господарство, яке належало Австрії.

Під час перекладу документів з німецької на українську мову перекладачі в багатьох випадках слова «феодалнозалежний» або «закріпачений селянин» передають словами «підданий селянин» (стор. 43, 68, 69, 126 та на багатьох інших). Але це різні поняття за формою і змістом: «підданий» означає належність громадян до певної держави, а не їх соціальне становище. Подібних неточностей у перекладах документів зустрічається досить багато.

Слово «пахолок» пояснюється як лакей. Але відомо, що це слово вживалось у ті часи в значенні юнак. Або слово «фундуш», що означало відписання грошей чи майна спадкоємцям, пояснюється словом «фонд». Кварта рідини дорівнює 1,14 літра, а в словнику — 0,9 (стор. 547—548) і т. ін. В документах залишилися десятки архаїчних або різних іноземних слів, які потрібно було б передати сучасною українською мовою.

У збірнику вміщені іменний і географічний покажчики, які в основному не мають ніяких пояснень. Посилання на збірник даються не на сторінки, як вимагають археографічні правила, а на номери документів. В покажчиках зустрічаються неточності і фактичні помилки.

Проте, незважаючи на окремі недоліки, слід відзначити, що рецензований збірник корисний і потрібний. Він вносить чималий вклад у дослідження історії західноукраїнського селянства у період розкладу феодално-кріпосницької системи і формування капіталістичного способу виробництва. Цей збірник допоможе вченим, викладачам історії та іншим науковцям глибше ознайомитися з історією Східної Галичини, соціальним життям і боротьбою трудящих мас за свою волю і незалежність.

М. Н. ЛЕЩЕНКО, Д. І. МИШКО

У ЦЕПК ГОЛОВАРХІВУ УРСР

25 грудня 1974 р. відбулося засідання Центральної експертно-перевірної комісії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, де розглянули проект «Переліку документів, що створюються в діяльності Державного планового комітету Ради Міністрів Української РСР, з вказанням термінів зберігання».

Представник Держплану УРСР М. І. Блиновський інформував присутніх про значну роботу, виконану під час розробки Переліку, що тривала дещо більше року. Такий перелік створюють для центрального апарату Держплану республіки вперше. При його укладанні вдалося максимально охопити склад документів Держплану УРСР, встановити конкретні терміни зберігання для кожної з категорій документів, а також з допомогою ЦДАЖР УРСР вирішити ряд принципових питань щодо ліквідації зайвої дублетності матеріалів. Центральна експертна комісія Держплану УРСР на засіданні 12 грудня 1974 р. схвалила його як проект.

Заступник директора ЦДАЖР УРСР А. М. Аксьонов, який виступив як співдоповідач, зробив докладний аналіз виконаної роботи і підкреслив її виняткове значення. Заст. директора ЦДАЖР УРСР В. М. Брожек, начальник відділу відомчих архівів, комплектування і експертизи ЦДАЖР УРСР С. М. Кентій та інші висловили ряд зауважень і побажань.

ЦЕПК Головархіву УРСР схвалила представлений Перелік з урахуванням висловлених зауважень.

Комісія розглянула також списки підприємств, установ та організацій, документи яких підлягають (список № 1) і не підлягають (список № 2) передачі на постійне зберігання до Київського міськдержархіву.

Директор цього архіву В. М. Ткаченко доповіла присутнім про виконану працівниками архіву протягом останніх років копітку наукову роботу по уточненню джерел комплектування архіву. Члени ЦЕПК

В. М. Брожек, С. М. Кентій, Л. З. Гісцова, Б. Д. Нененко, Ю. П. Хоніньова та інші зробили ряд серйозних зауважень щодо віднесення тих чи інших установ та організацій до профілю Київського міськдержархіву з постійним складом документів, їх фондування, чіткого обґрунтування принципів і критеріїв вибіркового прийому матеріалів середніх учбових закладів, професійно-технічних училищ, медичних установ, підприємств, нотаріальних контор, районних колегій адвокатів, райвійськкоматів та ін. Було підкреслено також, що список № 2 установ та організацій міста не охоплює їх повністю.

Разом з тим члени комісії поставили й інші принципові питання, що вимагають докладного вивчення в майбутньому, зокрема, відмітили, що існуюче положення про архів стримує створення в архіві повного документального комплексу фондів з історії м. Києва і вимагає перегляду. Ще не вирішено ряд питань розподілу фондів між міським архівом і ЦДІА УРСР у м. Києві.

В заключному слові голова ЦЕПК Головархіву УРСР З. О. Сендик підкреслив, що робота щодо уточнення джерел комплектування центральних держархівів, розташованих на території м. Києва, — ЦДАЖР УРСР і ЦДАМЛМ УРСР дала можливість без шкоди для документальної бази міського архіву значно скоротити обсяг джерел при його комплектуванні, а в цілому ряді випадків — поліпшити фондування матеріалів.

Комісія схвалила діяльність Київського міськдержархіву і рекомендувала врахувати висловлені критичні зауваження. Одночасно комісія вказала на необхідність її повного завершення.

На засіданні були розглянуті акти про знищення паперів Президії Верховної Ради УРСР та деяких державних архівів республіки, які не становлять наукової цінності.

З. С.

ДВОДЕННИЙ СЕМІНАР-ПРАКТИКУМ ЗАВІДУЮЧИХ МІСЬКРАЙДЕРЖАРХІВАМИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

19—20 листопада 1974 р. Архівний відділ виконкому Донецької обласної Ради депутатів трудящих провів семінар-практикум

завідуючих міськрайдержархівами області, під час якого учасники семінару виїздили у Сніжнрянський міськдержархів і відвіда-

ли архіви у м. Торезі і Макіївці, а також ознайомились з роботою відомчого архіву заводу в м. Сніжному. Тематика семінару-практикума — «Організація роботи відомчих архівів області».

Перший день семінару почався в м. Сніжному. Перед учасниками виступив голова виконкому Сніжнянської міськради депутатів трудящих А. М. Чернишов, який розповів про історію та економічний розвиток м. Сніжного. У роботі семінару взяла участь також секретар виконкому Сніжнянської міської Ради депутатів трудящих В. Д. Свеженцева.

Досвідом роботи щодо здійснення контролю за роботою відомчих архівів поділилася завідувача Сніжнянським міськдержархівом Є. І. Бокарева, яка підкреслила важливість і ефективність проведення нарад за участю керівників підприємств, організацій і закладів з начальниками відділів.

Після цього учасники семінару ознайомились з роботою Сніжнянського міськдержархіву і виїхали на завод хімічного машинобудування, де ознайомились з історією цього підприємства, роботою його архіву.

Другий день роботи семінару проходив в Архівному відділі облвиконкому. У доповіді «Про організацію роботи відомчих архівів області» проаналізована робота цих архівів, внесені конкретні пропозиції щодо ліквідації недоліків у веденні обліку документів відомчих архівів. Відзначено, зокрема, що більшість держархівів Донецької області у 1974 р. досягли хороших результатів у наведенні порядку у своїх відомчих архівах. Це такі архіви, як Селідовський, Сніжнянський, Слов'янський, Артемівський міські і Володарський, Великоновосілівський, Мар'їнський райдержархіви, які домоглися впорядкування документів по 1972—1973 рр. включно. У цих районах і містах створені один-два зразково-показових архіви, які служать базою у пропаганді передового досвіду організації архівної справи. Основна увага учасників семінару була звернена на ведення обліку документів відомчих архівів, на наявність у них затверджених номенклатур справ, описів документів з необхідним науково-дослідковим апаратом, паспорта архіву, справ фондів, аркушів фондів і карток фондів, якщо такі є в даній установі, відомостей про зміни в складі і обсязі фондів.

Повідомлення завідувачих Артемівським міськдержархівом І. С. Тутукіна, Макіївським — М. Л. Твердохлебової, Великоно-

восілівським райдержархівом Є. М. Баженової, Мар'їнським — М. Г. Рак, інспектора Ждановського міськдержархіву Р. П. Шмелькової, завідувачої Красноармійським міськдержархівом А. Т. Ковальнової були присвячені питанням здійснення контролю за станом і роботою відомчих архівів в містах і районах. Завідувачі міськрайдержархівами обмінялись думками щодо поліпшення архівної справи, розповіли про труднощі в роботі з відомчими архівами.

Завідуюча архівом Слов'янського заводу високовольтних ізоляторів Р. В. Єременко поділилась досвідом своєї роботи, розглянула питання роботи експертної комісії підприємства та її ролі в наведенні порядку в обліку документів, висловила впевненість, що адміністрація заводу вживе заходів для поліпшення роботи архіву і стану поточного діловодства.

Усім завідуючим міськими і районними держархівами було роздано пам'ятку з обліку документів відомчих архівів, розроблену Архівним відділом Донецького облвиконкому.

В ряді виступів учасники семінару внесли пропозиції щодо подальшого поліпшення роботи держархівів м. Сніжного, Тореза і Макіївки, їх обладнання, роботи і оформлення їх куточків і методичних кабінетів, а також поліпшення умов роботи архівів підприємств, установ та організацій.

Висловлена загальна думка про змістовність оформлення і роботу методичного кабінету Макіївського міськдержархіву.

Із заключним словом виступила завідувача Архівним відділом В. І. Колдоба, яка спинилась на завданнях, що стоять перед архівістами області в 1975 р., закликала всіх працівників ширше розгорнути соціалістичне змагання, вдосконалювати діяльність зразково-показових архівів, створювати нові.

Учасники семінару-практикума поклали вінки біля пам'ятника В. І. Леніну в м. Сніжному і пам'ятника-монумента героям-визволителям Донбасу на легендарній Саур-Могилі. Вони відвідали також Музеї бойової і трудової слави в м. Сніжному.

Учасникам семінару були вручені сувеніри з зображенням легендарної Саур-Могилі і пам'ятні значки м. Тореза і Макіївки.

А. П. НЕІЛЬЧУК

СЕМІНАР З АРХІВОЗНАВСТВА І СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ЦДІА УРСР В М. ЛЬВОВІ

23 грудня 1974 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові відбулося чергове засідання науково-теоретичного семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, присвячене проблемі створення та удосконалення науково-довідкового апарату до фондів архіву. Основну доповідь по темі семінару зробила директор архіву Н. Ф.

Врадій. Вона підкреслила, що головне в організації роботи по створенню й удосконаленню системи науково-довідкового апарату — це визначення її першочергових завдань і спрямування зусиль колективу на їх виконання на підставі глибокого аналізу стану науково-довідкового апарату і впровадження диференційованого підходу до методів його опрацювання. Доповідач

докладно спинилася на характеристиці видів наявного в архіві науково-довідкового апарату, від списку фондів до друкованих покажчиків та каталогів окремих архівних збірок. Науково-довідковий апарат архіву збагачуватиметься далі шляхом науково-технічного опрацювання фондів, створення до них досконалих описів і системи покажчиків, що як найповніше розкриватиме зміст першоджерел з метою забезпечення їх всебічного використання.

З повідомленням «Диференційований підхід при удосконаленні описів на документальні фонди Львівського обласного державного архіву» виступила на семінарі заступник директора цього архіву Л. Р. Грабко. На всіх етапах роботи колективу архіву по створенню науково-довідкового апарату, відзначила вона, застосовувався диференційований підхід до опису документального складу фондів залежно від їх наукового і практичного значення. Так, у першу чергу упорядковувалися такі фонди, як Львівське воєводське управління, зокрема його президіальний та громадсько-політичний відділи, дирекція поліції, воєводська, міська, повітова команди державної поліції тощо, в яких відклалися матеріали про революційну боротьбу трудящих Західної України, діяльність КПЗУ. Л. Р. Грабко розповіла далі про різноманітні методи і засоби описання та удосконалення науково-технічного упорядкування окремих фондів, а часто і окремих структурних частин фондів, залежно від типу відкладених у фонді документів та характеру інформації, яку вони несуть.

Ст. науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР кандидат історичних наук Я. Д. Ісаєвич виступив на семінарі з повідомленням «Проблема структури фонду № 129 «Львівський ставропігійський інститут» і підготовка його друкованого каталога». До складу згаданого фонду, відзначив Я. Д. Ісаєвич, входить архівна спадщина Львівського успенського ставропігійського братства (1586—1787 рр.), а також Ставропігійського інституту у

Львові (1790—1939 рр.). Архівні матеріали братства становлять єдиний в архівах нашої республіки фонд громадської організації, збережений не фрагментарно, а як єдине ціле з усіма основними структурними частинами архіву від XVI до XX ст. Чимало справ фонду — унікальні пам'ятки української писемності кінця XIV — XVIII століть.

Архів Львівського ставропігійського інституту ілюструє історію одного з великих сховищ документів середньовіччя, систему стародавнього діловодства, впорядкування й описання документів, засвідчує діяльність у цьому архіві багатьох відомих учених минулого. Основна частина архіву братства зосереджена в першому описі фонду, але в цьому ж описі є й сторонні акти. У той же час до 2—13-го описів, де об'єднано матеріали структурних частин Ставропігійського інституту, включені окремі документи братства, аналогічні з документами першого опису. На думку Я. Д. Ісаєвича, доцільно в першому описі фонду сконцентрувати всі акти і актові книги Львівського успенського братства, можливо, також матеріали про історію вивчення архіву братства. Другий опис повинен охоплювати архівну спадщину Ставропігійського інституту, причому назви теперішніх описів 2—13-го можуть зберегтися як назви частин другого опису. Удосконалення структури фонду та поліпшення його довідкового апарату сприятиме підготовці до видання каталога фонду Львівського успенського братства. За одиницю опису в цьому каталозі, на думку доповідача, варто взяти окремий документ; при описанні книг записів братства та інших аналогічних справ бажано повідомити про кожну складову частину книги. Однак питання підготовки друкованого каталога фонду потребує ще глибокого дослідження.

В обговоренні доповіді та повідомлень взяли участь Р. С. Кулачковський, О. А. Купчинський, Г. І. П'ятигорова, В. К. Сиверська, О. Т. Вайнбаум.

М. Г. ВАВРИЧИН

ВИСТАВКА ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ, ПРИСВЯЧЕНА 70-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАНДИ ВАСИЛЕВСЬКОЇ

21 січня 1975 р. в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР відкрита виставка, присвячена 70-річчю від дня народження видатної польської і радянської письменниці Ванди Львівни Василевської. В архіві зберігається багатий фонд В. Л. Василевської — він нараховує 882 справи. За матеріалами цього фонду, в основному, і створено цю виставку.

Від перших записів шестирічної Ванди і до публіцистичних творів шістдесятих років — така творча спадщина, залишена нам В. Л. Василевською. Понад 230 документів розповідають про життєвий і творчий шлях письменниці. Найбільш цікавими є рукописи. На виставці експоную-

ться ранні оповідання та нариси В. Л. Василевської, які згодом увійшли до її першої збірки «Обличчя дня», перший роман письменниці «Земля в ярмі», рукописи творів — роману «Просто любов» і роману-трилогії «Пісня над водами», за які вона була удостоєна високого звання лауреата Державної премії СРСР першого та другого ступенів.

Відвідувачі ознайомилися з першими віршами В. Василевської 1918—1921 рр., з уривками ранніх оповідань 1920—1930 рр., з її роботами часів навчання в університеті.

Широко представлені на виставці публіцистичні твори, які займають визначне місце в творчості В. Л. Василевської. Пись-

менниці багато працює над соціально насиченими, політично загостреними статтями, нарисами. У 1935 р. з'являються перші переклади її публіцистики в радянській пресі. На виставці — два номери газети «Правда» за вересень 1935 р., де вміщено нариси «Забастовка» і «Ломбард». Обидва нариси ввійшли до першої збірки творів письменниці «Обличчя дня».

Рецензія на ранню творчість Ванди Василевської в польській буржуазній газеті «Літературні відомості» розкриває характер ставлення польських властей до молоді письменниці.

Фотокопії статей «На Восток», «Вітер зі сходу», «Под красным знаменем», «Товарищу-бойцу» та інших періоду 1939—1941 рр. красномовно свідчать про появу нової тематики у творчості письменниці, про ширю любов до Країни Рад, що стала для неї другою батьківщиною. З того часу почався новий етап у творчості В. Василевської.

В роки Великої Вітчизняної війни Ванда Львівна разом з іншими письменниками служила справі боротьби проти фашизму як журналіст, редактор, полум'яний пропагандист. Про це розповідають її нариси воєнних років «Орден Ленина», «Героиня», «Один за шестерых», «Тебе, идущему в бой, слава!», «Ты — красноармеец».

Почесне місце серед матеріалів виставки займають два видання повісті буремних воєнних років «Райдуга» В. Василевської. Обидва — яскравий вияв народної любові до творів письменниці і, зокрема, до цієї повісті. Одна з цих книжок належала загиблому ефрейтору Червоної Армії і разом з ним пройшла славним шляхом перемоги на Захід, загублені і потерті сторінки другої книжки поновлені руками бійців.

Основне місце в повоєнній творчості письменниці займає роман-трилогія «Пісня над водами», рукопис однієї з його частин «Ріки палають» експонується на виставці. Поруч — чернетки оповідань «Дідусь Юхим», «Чабан» з авторськими правками, чорнові записи та нотатки до повісті «В тяжкій боротьбі», рукописи повісті «Коли запалає світло», оповідання «Зустріч», підготовчі матеріали до лібретто опери «Богдан Хмельницький».

Зацікавили відвідувачів виставки нариси «Листи з Риму», «Париж та поза Парижем», «В Ліоні», «В Берліні», що з'явилися внаслідок перебування Ванди Василевської в зарубіжних країнах, рукопис статті «Ніколи більше не бути війни!» з автографом письменниці.

Такою ж повною мірою, як і творчість

В. Л. Василевської, представлена на виставці її біографія. Маловідомі факти з життя письменниці постали перед відвідувачами з документів про навчання в гімназії (1919 р.) та університеті (1924—1925 рр.), з першої автобіографії Ванди Львівни 1931 р.

Цікаві документи воєнного періоду такі, як посвідчення В. Василевської — полкового комісара та посвідчення, видане вже на другий день війни, 23 червня 1941 р., в якому вказувалося, що вона знаходиться на дійсній військовій службі в Головному політичному управлінні Червоної Армії на посаді агітатора і пропагандиста. Її фотографії 1941—1945 рр. доповнюють уявлення відвідувачів виставки про активну діяльність В. Василевської в цей час. Серед них — фотознімки, на яких письменниця зображена разом з членами редколегії газети «За Радянську Україну» О. Корнійчук, М. Бажаном, фотографії в редакції газети з письменником С. Жураховичем, серед учасників Всеслов'янського мітингу, фотографії виступу В. Л. Василевської перед воїнами польської дивізії імені Т. Косцюшко.

Посвідчення про нагородження В. Василевської орденами та медалями Польської Народної Республіки «Відродження Польщі», «За Варшаву», «За Одер, Нісу і Балтику», «Хрестом партизанським» свідчать про високу оцінку діяльності письменниці урядом ПНР.

На ювілейній виставці вперше експонуються листи Б. Полевого, М. Рильського, А. Капіці та багатьох письменників, вчених, громадських діячів, в яких порушуються питання літератури, боротьби за мир.

Доповнюють виставку численні видання творів, написаних В. Василевською в різні періоди її багатогранної діяльності, твори, перекладені мовами народів СРСР та мовами народів країн соціалістичного табору. Окремо зібрані книжки з автографами громадських діячів, перекладачів, авторів, подаровані Ванді Львівні під час відвідувань зарубіжних країн. Всього книжкова виставка нараховує 475 книжок.

Окремий куточок займає меморіальний кабінет письменниці. Тут відтворена обстановка, в якій працювала Ванда Львівна в останні роки свого життя. Її меблі, шафа з книжками, друкарська машинка із вкладеним аркушем Звернення до народів світу, на стінах картини українських і польських авторів — все залишено так, як було за життя письменниці.

В центрі експозиції — портрет В. Василевської, створений народною художницею УРСР Г. Н. Кальченко.

Т. А. КАРАСЬОВА

Семен Данилович Пількевич

14 березня 1975 р. після тяжкої хвороби помер відомий український радянський архівіст, персональний пенсіонер союзного значення, колишній начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, член КПРС з 1927 р. Семен Данилович Пількевич.

С. Д. Пількевич народився 18 вересня 1897 р. в селі Гришківцях Потіївського району Житомирської області, в бідній селянській родині. У 1924 р. він закінчив Житомирський педагогічний технікум, у 1931 р.—Київський державний інститут народної освіти.

До війни Семен Данилович працював учителем, директором школи, інспектором і завідувачим районним відділом народної освіти, завідувачим навчальною частиною Київської радпартшколи, директором Київського державного історичного архіву (1932—1938 рр.), деканом і старшим викладачем Київського державного педінституту.

Під час Великої Вітчизняної війни С. Д. Пількевич перебував у діючій армії як командир і політпрацівник, брав участь у боях під Москвою, Сталінградом, на Міусі, в Криму, Карпатах, під Островою (Чехословаччина) та ін.

З 1945 р. Семен Данилович працював директором Київського облдержархіву, а з лютого 1946 по жовтень 1948 р.—начальником Архівного відділу Київської області. З 1948 по 1969 р. С. Д. Пількевич—начальник Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР.

Працюючи ще з довоєнних років на керівних посадах в державних архівних установах, С. Д. Пількевич весь свій організаторський талант, вміння та знання віддав радянському архівному будівництву на Україні. Під його керівництвом була проведена значна робота щодо відновлення діяльності архівів на Київщині та в республіці у важкий післявоєнний період, комплектування їх документами та використання архівних фондів в інтересах комуністичного будівництва.

Поряд з великою організаторською роботою Семен Данилович приділяв значну увагу науковим дослідженням. С. Д. Пількевичу належить ряд праць з питань історії та організації архівної справи, зокрема, такі, як «Архівне будівництво на сучасному етапі» (Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968), «40 років радянського архівного будівництва на Україні» (Збірник статей, присвячений 40-річчю радянського архівного будівництва на Україні. Харків, 1958), «Архівне будівництво на Україні за роки Радянської влади» («Архіви України», 1968, № 6), «Головні етапи розвитку архівної справи на Україні» (Збірник статей «Історичні джерела та їх використання». К., 1968). Він був редактором ряду документальних видань, в тому числі збірників документів «Тарас Шевченко. Документи і матеріали 1814—1963 рр.», «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській Державі (1939—1949)», першого та другого томів «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1864 рр.» та інших.

С. Д. Пількевич брав діяльну участь у створенні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», він був заступником головного редактора Головної редколегії цього видання, а після 1969 р. вів консультативну роботу в Головній редакції Української Радянської Енциклопедії. Як авторитетного фахівця з архівної справи Семена Даниловича знали архівісти зарубіжних країн. Протягом багатьох років він був незмінним представником радянських архівістів на міжнародних архівних нарадах та конференціях.

Заслуги С. Д. Пількевича високо оцінені партією і урядом. Він був нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки, шістьма медалями, Почесною грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Всі, хто знав Семена Даниловича, збережуть у своїх серцях пам'ять про нього як про людину високої чуйності, чесності і доброти.

СОДЕРЖАНИЕ

К 30-ЛЕТИЮ ПОБЕДЫ СОВЕТСКОГО НАРОДА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941—1945 гг.

В. Н. Немайтый. Всемирно-историческое значение Победы советского народа в Великой Отечественной войне	3
А. Г. Митюков. Деятельность архивных учреждений Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.)	9
Л. В. Яковлева. Трудящиеся Советской Украины — фронту	19
Г. С. Пшеничный. Страницы фотолетописи Великой Отечественной войны (По материалам ЦГАКФФД УССР)	24
Г. В. Портнов. Воспоминания участников оборонительных боев на Юго-Западном фронте как исторический источник	32

*
*

Награды архивистам	39
В. П. Боднар, А. В. Кентий. Обсуждение заданий завершающего года пятилетки	40
А. Г. Сисецкий, С. К. Кукреш. Научно-практическая конференция архивистов Украинской ССР	47
П. Л. Варгачук (Кривой Рог). Кривому Рогу — 200 лет (Об основании и развитии города и Криворожского бассейна)	58

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ

Ю. А. Барштейн. Юбилейные и памятные настольные медали, посвященные подвигу народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.	65
Н. Ф. Котляр. «Совитый» счет денег по источникам Левобережной Украины XVII—XVIII ст.	75

ОБМЕН ОПЫТОМ

А. Н. Аксенов. Итоги смотра состояния делопроизводства и архивов в учреждениях и организациях культуры Украинской ССР	79
--	----

ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО

М. И. Блиновский, Г. Я. Ковтун. Внедрение стандартов на организационно-распорядительную документацию в Госплане УССР	81
---	----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. Г. Сарбей. Прижизненные издания и публикации произведений К. Маркса и Ф. Энгельса. Библиографический указатель. Часть 1, 1837—1864, август	85
М. В. Знаменская. Пролетарский интернационализм — наше знамя. Документы и материалы об участии трудящихся Донбасса в укреплении международных связей Советского Союза с народами зарубежных стран (1917—1974 гг.)	86
Н. Н. Лещенко, Д. И. Мышко. Классовая борьба крестьянства Восточной Галиции (1772—1849 гг.). Документы и материалы	89

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

З. С. В ЦЭПК Главархива УССР	92
А. П. Неильчук (Донецк). Двухдневный семинар-практикум заведующих горрайгосархивами Донецкой области	92
М. Г. Вавричин (Львов). Семинар по архивоведению и специальным историческим дисциплинам в ЦГИА УССР в г. Львове	93
Т. А. Карасева. Выставка документов и материалов, посвященная 70-летию со дня рождения Ванды Василевской	94
Семен Данилович Пилькевич	96

«Архивы Украины» № 2 (на украинском языке). Научно-информационный бюллетень Главного архивного управления при Совете Министров УССР. Адрес редакции: 252601, Киев-110, ГСП, Солюменская, 24. Телефон: 76-81-33. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 6,0. Усл. печ. листов 9,6. Уч.-изд. листов 9,8. Тираж 19550. Зак. К-30.
Цена 30 коп.